

ГЕРОЇЧНИЙ БІЙ
ПІД
ЧОРНИМ ОСТРОВОМ

УКРАЇНСЬКИЙ ВОЕННО-ІСТОРИЧНИЙ ІНСТИТУТ

ТОРОНТО

1961

PETESH
49 Summer Street
Passaic, N.J. 07055

УКРАЇНСЬКИЙ ВОЕННО-ІСТОРИЧНИЙ ІНСТИТУТ

14

ГЕРОЇЧНИЙ БІЙ ПІД ЧОРНИМ ОСТРОВОМ

diasporiana.org.ua

Торонто

1961

Канада

Редакційна колегія:

М. САДОВСЬКИЙ, М. БИТИНСЬКИЙ і П. СТЕП.

ВИДАНО НАКЛАДОМ ЄЛИСАВЕТИ ПРОКОПОВИЧ

Друковано в друкарні "КИЇВ", 686 Річмонд вул. Торонто, Онт.

С. Мешковський в Києві 1918 р. в ранзі полковника.

Елісавета ПРОКОПОВИЧ

ЖИТІПІС ГЕНЕРАЛА Є. МІШКОВСЬКОГО

Генерального штабу генерал-хорунжий Євген Васильович Мешек-Мешковський народився 12 лютого 1882 року в старій шляхетській родині Лівобережжя. Мати його, що походила з старовинного українського роду “Тджур”,¹ з дитинства надихнула його гарячою любов'ю до Батьківщини, до славного українського минулого, до української пісні і української мови. І ця, рідною матір'ю виплекана в нім любов до України, ціле життя палала в його душі. Ця любов кинула генерала Мешковського в пекельний вир боротьби за українську націю і державність. Ця ж любов дала йому змогу в 1920 році прийняти найкращу для українця і солдата смерть — смерть лицаря в боротьбі з одвічним ворогом Батьківщини.

Перші три роки свого дитячого життя маленький Євген перебув у Києві, де найбільшою радістю для нього було дивитися на паради й навчання війська. Майбутній видатний старшина вже з дитинства дивував своїми багатонадійними здібностями й розвитком, що заповідали йому незвичайний життєвий шлях: на дев'ятому місяці він почав ходити й говорити, а в три роки знав майже цілу “Полтаву” Пушкіна напам'ять, яку вивчив зі слів своєї матері.

З Києва батьки його переїхали в свій маєток на Полтавщину, і там, серед безмежних українських степів, зростав він і мужчинів. Там зформувався його міцний, непохитний характер, там гартувався його допитливий розум, що вже тоді змусив його, хлопчика, проміняти дитячі забавки на книжку. Він пристрасно почав читати. Книжка зробилась для нього всім: вона стала його найближчим другом, що не залишав його ні вдень, ні вночі, бо Євген навіть і на ніч клав книжку під подушку. Ця любов до книжки залишилась в нього на

¹ По батьківській лінії гербом Мешковських був герб “Одревонж”.

ціле життя. Стомлений службою і часто непосильною працею, він пізніше находив радість і відпочинок у книжці.

На дев'ятому році батьки віддали його до Переяславської духовної школи, яку він закінчив одним із перших і перейшов до Полтавської семінарії. Перебування в бурсі зміцнило в ньому національно-український дух, бож відомо, що в найчорніші для українського народу часи, — духовні семінарії залишилися майже єдиним серед інших шкільних закладів огнищем українства. Русифікація дотикалася бурсаків хібашо зовнішньо: більшість славних діячів українських останнього періоду — це колишні семінаристи. Але семінарія не могла задовольнити кипучої енергії і любові цього юнака до широких знаннів, і він проти волі батьків кидає семінарію і вступає однорічником в 174 Роменський полк в Кременчуці, з якого після близького іспиту, в 1902 р. переходить в Чугуївську військову школу.

На цей час припадає початок його щоденника (на жаль, викраденого у вдови генерала Мешковського після його геройської смерти в 1920 році), з якого видно як його молода душа шукала своїм світлим ідеалізмом правди, як гартувалося його серце в прагненні добра, як уже тоді він, захочаний в ідеал лицарства, горів бажанням подвигу.

Бачачи у військовій службі сучасну персоніфікацію ідей старого лицарства, до яких його органічно вабили як національна істота його, так і принадлежність до козацько-шляхетської верстви, він усією душою віддається їй для здійснення служіння честі й обов'язку. І на військовій службі остаточно скристалізувалося його духове ество, остаточно зформувалося його суцільне духове обличчя, усталися його принципи й погляди.

Ці принципи й погляди, як прапор, він високо ніс через ціле життя своє і до самої смерті ні на хвилину не зрадив тих ідеалів, що стояли на цім прапорі. До самої смерті своєї, що була таким прекрасним завершенням, таким світлим зенітом його життя, він так само любив Вітчизну і свій народ, так само вірив у людей, так само служив добру й правді. Ці основні елементи його духового змісту залишилися в нім до кінця, поглиблюючись і поширюючись, і тим даючи свій максимум у смерті, його смерті героя, що захищав укохану Україну в нерівнім бою.

Ці духові засади його спричинилися також і до того, що генерал Мешковський, як український діяч, був одним із тих, що служили справі, а не особам.

Скінчивши в 1905 р. Чугуївську військову школу за 1-им розрядом зі старшинством 1904 року, молодий підпоручник Мешковський переходить на службу в 198 Олександро-

Герб Мешек-Мешковських "Одревонж".

Невський полк до Петербургу і відразу ж приймає учбову команду, жадного дня не пробувши молодшим старшиною в роті. Пізніше його призначено діловодом полкового суду і начальником команди охотників (пізніше — розвідачів).

Не задовольняючись лише зразковим виконанням службових обов'язків, він виголошує реферати своїм полковим

товаришам з усіх питань військової справи і одночасно готується до Академії Генерального Штабу.

Тільки той, що близько знає військові взаємини в колишній Росії, може зрозуміти, що означає добре підготувитися до конкурсних іспитів в Академію Генерального Штабу, в якій на увесь кількасотисячний старшинський корпус тодішньої російської армії було лише 130 вакансій річно.

Жадоба знання і звичка до самоосвіти охороняють молодого талановитого старшину від різних спокус столичного життя і він увесь вільний час віддає науці і читанню.

У 1908 році він одружується з донькою "действітельного статского советника" (що на цивільній службі відповідало генеральській ранзі військової служби) Єлісаветою Олександровною Веселовською і з того часу ще з більшою ретельністю готується до академії. В 1909 році він блискуче витримує конкурсний іспит і вступає до академії з підвищенням в поручники.

Починається доба інтенсивної праці, що тривала три роки. Три роки страшного нервового напруження, бо одна невдала відповідь, одна помилка в кресленнях (літні здіймання місцевостей) могли зіпсувати так добре започаткований службовий шлях. Скільки ж молодих сил віддав Мешковський, коли він успішно переміг усі труднощі і в 1912 році скінчив Академію Генерального Штабу за першим розрядом і був підвищений у "штабс-капітани" і нагороджений орденом Станіслава.

Місцем відбування службового цензу ("командованіє ротою") він вибрав Фінляндію, а власне 197 Лісний полк, який стояв тоді в Свеаборзі. Старшинам дозволялося мешкати в Гельсінгфорсі, чудовому приморському місті, звідкіль до Свеаборгу було лише 15 хвилин плисти пароплавом.

І знову потягнулися дні й місяці суврої військової праці, яка була продовженням попередньої, з тою тільки різницею, що тепер працював старшина, озброєний вищою фаховою освітою. Знову рівнобіжно з виконанням службових обов'язків в полку, він читав лекції старшинам, а як старшина з академічною освітою керував, крім того, і "тактичною грою".

Взимку 1914 року йому доручено прочитати цикл лекцій старшинському складові цілої дивізії про німецьку й ав-

стро-угорську армії, для чого довелося їздити до Вологди і Архангельська, де стояла решта полків 50 дивізії.

Після відбуття цензу в полку з атестацією “видатний”, його зараховано до генерального штабу по Петербурзькій окрузі, де й застала його війна.

В день оголошення війни його покликано до штабу військ гвардії і Петербурзької військової округи, який пізніше виділив із себе штаб 6-ої армії, там він працює в мобілізаційнім відділі і блискуче проводить мобілізацію, за що одержує відзначення (медаль за мобілізацією).

Але спокійна, хоч і напружена праця в тилу, не задовольняє його вродженої енергії і жадоби діяльності, тим більше, що його кличе на фронт глибоке почуття військового обов’язку. Він проситься на фронт і, не без труднощів, одержує призначення. 11 листопада 1914 року він виrushає з Петербургу на південно-західний фронт з призначенням на службу до штабу 12-ої Сибірської стрілецької дивізії, в якім, за відсутністю начальника штабу, мусить виконувати його обов’язки. Дивна річ! Цей молодий штабс-капітан з академічної лави приступає до виконання обов’язків, таких складних, як обов’язки начальника штабу дивізії, і виконує їх так талановито, так блискуче... Прибувши на фронт під час відступу, він хутко орієнтуються в ситуації і несподівано для ворога переходить в контр-наступ. Цей контр-наступ був успішний і штабс-капітан Мешковський, сам будучи в передових лавах, переслідує ворога по “п’ятах”. За цей вчинок його вже в кінці того ж листопада відзначають представленням до ордена св. Георгія.

Правда, у вицім штабі, зважаючи на зasadу, що, мовляв, “так мало ще пробув на фронті” — цей орден замінююється на орден св. Володимира з мечами і бантом, а в січні 1915 року Мешковський дістає георгіївську зброю.

Мало не щодня можна було його бачити в шанцях, на місці, звідки він вивчав позицію і розташування ворога. Його чудовий кінь — гунтер, вивезений з Петербургу, цілком пасував своєму господареві. Він не боявся пострілів і спокійно вистоював денебудь за невеличким прикриттям, чекаючи на свого господаря, щоб після стрілою пролетіти через обстрілювану ворожим вогнем місцевість і винести свого їздця до місця постою штабу

Молодий начальник штабу ніколи не зінав, що то є відпочинок. День і ніч деренчав телефон і командири полків і вдень і вночі чули його завжди веселий бадьорий і підбадьорливий голос і сміх, і дивувалися: "Коли ж він спить? Коли відпочиває?" Тим то всі вони постійно були спокійні й певні, знаючи, що у важкій хвилині — завжди виручить "наш Мешковський", вірили, що хоч би що сталося, начальник штабу завжди знайде вихід, бо завжди вартує. І справді, коли траплялося щось несподіване: нічна атака, обстріл, напад тощо, то Мешковський одразу ж давав телефоном розважні, спокійні накази і вказівки такі докладні, що складалося враження, ніби на кожну несподіванку він мав заздалегідь опрацьований плян, і що для нього, взагалі, несподіванок не було. Впевнено й бадьоро звучав його голос, коли він стояв біля телефону, веселим словом і сміхом підбадьорюючи заскочених несподіваним нападом начальників і в нього ніколи не було випадку невдачі.

Але разом із тим, будучи добрим і справедливим до своїх підлеглих, взагалі він був суворий у вимогах щодо виконання ними службових обов'язків. Коли хто по службі провинився, він тут же суворо, по-батьківському, висловлював винному догану, а часто навіть і лаяв, і за цю лайку ніхто на нього не ображався, бо кожен зінав, що після суворої догани, хвилиною пізніше, зазвичай його лагідне, добре й ласкаво-українське: "Голубе" (це було його постійне звернення до підлеглих). Яскравою рисою Мешковського, яко старшини генерального штабу, була та, що він нічого кастового і специфічно професіонального, властивого цьому станові, — в собі абсолютно не мав. Рамки звичайного старшини генерального штабу були завузькі для широкого маштабу його духового ества. І це відчувалося не лише в прикметах його вдачі, а навіть і в обсягу його військових знаннів. Здається, не було галузі військової справи, якої б він цілком докладно не зінав. Може почасти це з'ясовувалось його неймовірною, справді геніяльною пам'яттю. Він зінав, наприклад, службу зв'язку настільки досконало, що пам'ятав нумери дротів, що обслуговували цілий корпус. Він зінав інтенданцьку справу так, що часто примушував старих і досвідчених інтендантів дивуватися його знанням. Зінав добре залізничну справу і багато інших справ.

Цілком природно, що при такім маштабі знання, Мешковський, будучи начальником штабу, фактично тримав у своїх руках усю дивізію. Мавши широкий розмах вдачі, він не був, та й не міг бути — обмеженою лабораторією фахових знаннів, навпаки, переповнений енергією, бажанням, а, головне, умінням працювати, безнастанно реалізував свої знання в дійснім житті, і здебільшого персонально придувлявся до кожного закутка військового організму.

Крім того, він ще був і вояком. Ця риса була настільки сильна, що часто приводила його на передову лінію, в лави частини, що наступала. Він був занадто жвава людина, щоб остаточно замкнутися у вузькім колі інтелектуально-кабінетної праці, до якої змушував його фах. Людина чину, а не лише теоретик, він по натурі був більше командиром, ніж начальником штабу. І як боляче, що зі смертю його Україна втратила, крім визначного старшини генерального штабу, високообдарованого полководця, який безперечно в нім був, і яким він через обставини не міг і не вспів зробитись.

У нас, на жаль, запізно оцінюють людей і дуже бояться видатних індивідуальностей. В цім, власне, полягає трагедія і генерала Мешковського і отамана Василя Тютюнника — двох найвизначніших військових діячів, висунутих національно-державною боротьбою України, але висунутих занадто пізно.

В 12-ій Сибірській стр. дивізії генерального штабу капітан Мешковський брав участь у всіх боях дивізії до травня 1915 р. Під час наступу він звичайно переносив свій телефон зі штабу дивізії простісенько в передові шанці, і тут, на місці подій, цілком був у курсі ситуації, керував військом, посувавшись наперед одночасно з ним. Таким чином його знали всі солдати дивізії, бо постійно бачили його в важливих пригодах посеред себе в шанцях.

Він уславився в дивізії своєю хоробрістю. Цікава заява командира 46-го Сиб. стр. полку генерала Лянге, що він доти нікому зі старшин не дасть реляції на орден св. Георгія, аж поки не одержить цього ордена найхоробріший і найгідніший старшина в цілій дивізії капітан Мешковський.

Під час жахливого відступу з Карпат у кінці квітня і в травні 1915 року, капітан Мешковський, щохвилини ризикуючи життям, затримував штаб до останньої хвилини з метою підбадьорення частин і відходив майже разом із артилерією,

що відступала останньою. Штаб завжди був під гарматним, а іноді і під кулеметним вогнем. Але зате він провів відступ дивізії в такому порядку, що не втратив навіть жадної бідки (двуколки). За це уміле керування він знову дістав відзначення.

Маючи неймовірно міцну силу волі, капітан Мешковський умів не тільки сам без страху дивитися смерті ввічі, але й учити інших самоопануванню власним прикладом.

В цій дивізії він прослужив до початку грудня 1915 року. Начальник дивізії ген. шт. генерал Обручов, часто дивувався його невичерпній енергії і казав, що він вперше в житті бачить таку колосальну працездатність і таке уміння орієнтуватися у військових справах. Наприклад, в боях під Семиковцями кап. Мешковський працював **невпинно** сім діб, це відзначено спеціальним наказом по корпусу.

Під час служби в цій дивізії його ще раз представлено до нагороди орденом св. Георгія за славетне розвідування борду перед наступом біля Семиковець на ріці під самісенькими ворожими шанциями, що він блискуче виконав персонально, при чім його мало не забили німці. Але орденська дума заявила, що це не діло начальника штабу ризикувати своїм життям, роблячи такі розвідки, і відмовила нагородити георгіївським хрестом Алे кап. Мешковський мав велику і кращу нагороду: він спас життя кількох тисяч людей, які мусіли йти в наступ, переходячи в брід річки під самими німецькими шанциями. Отже кап. Мешковський пішов сам шукати цього борду, бо це було дуже ризиковане й він боявся доручити цю справу комусь, бо віддаючи наказ про наступ, треба було бути певним, що дійсно брід є. Від того залежали успіх наступу і життя багатьох людей.

Командир корпусу генерал фон - дер - Брінкен (той самий, що під час присяги "тимчасовому урядові" упав мертвий з коня і начальник дивізії генштабу генерал Обручов не хотіли відпускати від себе кап. Мешковського, але мусіли підпорядкуватися наказові штабу фронту, яким він був переведений до штабу 105-ої піхотної дивізії, що входила до складу 8-ої армії).

У червні того ж року його призначено штаб-старшиною для доручень при штабі 32-го корпусу, після чого невдовзі кап. Мешковський був іменований підполковником. У верес-

ні 1916 року його призначено начальником відділу служби зв'язку штабу ІІ-ої армії (місце постю м. Кременець).

У лютому 1917 року підполковника Мешковського послано в командировку до Петербургу, куди він приїхав за кілька день до вибуху революції. Зупинився він, як завжди, в готелі "Асторія". В момент вибуху повстання цей готель був одним із перших об'єктів нападу з боку озвірілых матросів, які з п'яними від революційної пристрасти обличчями вимагали від старшин (більшість яких приїхали з фронту на кілька день) віддати зброю.

Підполковник Мешковський з питомим йому самоопанування рішуче заявив, що він "своєї георгіївської зброї, яку заслужив на фронті, не віддасть нікому". Його з дружиною і кількома генералами, під направленими в них револьверами, відправлено в авті до будинку Державної Думи.

Таврійський палац являв собою жахливу картину... Навколо палацу хвилювалося море людей. Підходили щохвилини військові частини, що визнавали "владу Державної Думи". Усю Шпалернуву вулицю заливав такий величезний натовп, що конвоєві матросів дуже тяжко було пробити дорогу для автомобіля, яким везли заарештованих.

У самому палаці почувалося щось неймовірне. Було ясно, що навіть члени Державної Думи були непевні себе.

Розлючений натовп цільно оточував палац, усі залі (крім залі засідань) були заповнені здеморалізованими безладдям і розбещеними солдатами... Ніхто не знав, чим це все скінчиться. Ніхто не мав жадного пляну. Була специфічно-російська атмосфера московського бунту "бессмисленного і беспощадного", як влучно висловлювався колись Пушкін.

Члени Думи дуже ласково зустріли заарештованих, серед яких були поважні, цілком уже сиві, заслужені генерали, і запропонували їм кабінет голови Думи п. Родзянка. Завдяки знайомству підп. Мешковського з одним із визначних діячів Державної Думи йому зараз же видали перепустку, але порадили пересидіти кілька годин у палаці, бо "виходити дуже небезпечно". Тим часом президія Думи запропонувала всім заарештованим військовим узяти участь у наведенні порядку(!) в місті. Тоді виступив підп. Мешковський і попросив дозволити всім військовим порадитися без свідків. Коли це дозволено і старшини опинились самі, він висловив думку, що ні на які пропозиції не піде, бо для нього є одна дорога

— на фронт! Більшість присутніх пристала до цього рішення. Деякі ж старшини, слабі духом, згодилися на заклик членів Думи і пішли робити цілком не військове діло, та ще й явно безнадійне. Після цього заарештованих, також під охороною, завезено автомобілем до їхнього готелю, що мав вигляд як після пожежі: всі вализи були розкриті і речі розкидані по цілому помешканню. А через три дні підп. Мешковський був уже в штабі армії, де одержав призначення начальником штабу в уже знайому йому 105-ту піхотну дивізію. (Вона формувалася в Одесі й мало не всі старшини були українці.) В дивізії святкували повернення любого начальника і старшого товариша. Але невдовзі виявилося, яка тяжка доля чекає начальника і старшин армії.

Перелякані й дезорієнтовані подіями старшини, що були здебільшого повні анальфабети в політично-соціальних справах, розгубилися самі ітратили авторитет між солдатами, яких натомість дуже вдало і з повним знанням "справи" розагітували" ворожі шпигуни, отруюючи темну солдатську масу ненавистю до старшин, що переносили з ними разом усі терпіння війни. Темна російська маса вірила агітаторам, бо інстинктивно відчувала, що зі знищеннем дисципліни припиниться війна і можна буде поїхати додому, мовляв: "до Рязанської не доберъоца немец".

Тим то, на ні в чому неповинних старшин, як охоронців дисципліни, солдати і скерували свою ненависть. Старшин зневажали, ображали, ганьбили, з них знущалися так, як тільки може знуватися розперезаний, дикий і темний москаль. Вигадувались якісь фантастичні провини, пригадувались якісь старі гріхи і брутално зводили особисті порахунки.

І ось у такий тяжкий час довелося підп. Мешковському керувати штабом дивізії. Резервові полки не хотіли змінити своїх товаришів у шанцях. Робочі сотні не хотіли підтримувати позицій в належному стані і не ходили на роботу, бо "всьо равно, будя воевать!" Нищили фортифікаційні спорудження. Піхота забороняла артилерії робити пристрілювання по ворожих позиціях. Агітатори працювали методично, одверто, навіть офіційно. Потрібні були велетенське напруження всієї енергії підп. Мешковського, його сміливий, нехильний характер, його тверда воля, щоб тримати частини дивізії в можливому порядку і навіть посылати в наступ.

Цілком зрозуміло, що вороги звернули свою увагу на його могутню постать, що так рельєфно вирізблювалася на сірім тлі загальної розгубленості й пасивності. Вони постановили знищити його за всяку ціну і для цього змобілізували всі сили й можливості. А що нічого не можна було закинути йому, то вдалися до хитро вигаданої цілком фантастичної історії: пригадали, що торік в дивізії за вироком суду розстріляно кількох солдатів за те, що вони вбили свого сотенного командира. І хоч підп. Мешковський не був членом того суду, не брав участі в цій справі, і взагалі жадного відношення до неї не мав, — його хотіли будь-що-будь спровокувати. Через те, що нікого з членів того суду в дивізії вже не було, склали “провину” на теперішніх начальника дивізії і начальника штабу. Дивізійний “комітет” постановив викопати тіла розстріляних і вроцісто поховати їх біля церкви, яко “перші офіри революції” (?). Комітет гадав, і не без слухності, використати відповідний настрій натовпу, забити начальника штабу і перебрати владу в свої руки. Обов’язки начальника дивізії тоді виконував командир гарматної бригади, а штаб містився в церковному будинку біля церкви (село Барятиць, на південний захід від Бродів).

Наступав день “помсти”. Величезний натовп солдатів супроводив труни “героїв”. Над могилами почали виголошувати запальні промови, в яких вимагали помсти: “кров — за кров!” Підп. Мешковський, передбачаючи, що події наберуть саме такого характеру, просив т. вик. об. начальника дивізії генерала К. вийти до солдатів і заспокоїти їх, з’ясувавши, що не окремі люди “винні” в присуді, а винен закон, що вимагає смерті за подібні вчинки.

Начальник дивізії, видно, не зважувався на цей єдиний, і як на той час психологічно правильний вихід із цієї ситуації. Тоді підп. Мешковський сказав: “Не бійтесь, пане генерале, я вийду разом із вами”. Скільки щирого змісту було в цих простих словах, і як вони яскраво змальовують душу підп. Мешковського! Знаючи, що вся ненависть солдатського натовпу скерована, власне, проти нього, він цими словами сказав: “хіба не я захищу вас, хіба не мене заб’ють?”

Начальник дивізії вийшов до натовпу, але з ним вийшов і начальник штабу, що вірив у свою правду, а тому й в свою силу. Ефект був надзвичайний. Юрба оставила зі здивування: Ті, кому вони загрожували смертю, прийшли

до них самі, безстрашно, одверто і без охорони, недосяжні в своїм благородстві духа.

Могутня постать підп. Мешковського на цілу голову вище натовпу, його спокійне, чесне обличчя, що всі бачили, мимохіт викликало повагу. Серед солдатів почулося: “Не бояться, значить не винні!”

Хоч і похмуро й тихо вислухала юрба слова генерала К., але ексцесів жадних не було. “Комітетчики”, зазнавши поразки, затаїли глибоко в серці свою ненависть і вирішили при слушній нагоді обов’язково знищити підп. Мешковського за його “самодержавну фігуру”.

Одночасно з напруженою військовою працею в штабі, тривала небезпечна боротьба чесного старшини-лицаря, що служив ідеалові ради ідеалу, з темною зграєю брутальних демагогів, які використовували бідну на rozум сіру масу, для загибелі армії, а з нею й Батьківщини. У вересні підп. Мешковському запропонували посаду начальника штабу I-ої Туркестанської стр. дивізії.

Незадовго перед тим прийшло повідомлення з Петрограду, з головного управління генерального штабу, що підп. Мешковський підвищується в полковники зі старшинством на генерала (через те, що полк. Мешковський уже мав тоді усі нагороди з мечами й бантами, то останні нагороди за відзначення були дані йому як старшинство на генерала).

В Туркестанській дивізії було більш-менш спокійно, але потроху з неї втікали як старшини, так і солдати. Конюхи теж зникли і старшинам доводилося самим доглядати своїх коней. Одного дня в ожеледицю полк. Мешковський, виводячи свого породистого коня зі стайні, посковзнувся, упав спиною на зрубане дерево та зломав собі три ребра. Не зважаючи на сильний біль, він підвівся, піймав коня, відвів його до стайні і майже непритомний повернувся до своєї кімнати. Лікарів уже нікого не було і дружина сама перев’язала його довгим рушником, що був ще з дому, з Полтавщини. За два тижні після того штаб переїхав до Луцького. Полк. Мешковський не схотів сісти в штабний екіпаж і поїхав верхи, не зважаючи на сильний біль, їхати ж треба було верств 25 — 30, але він казав: “Начальник штабу мусить їхати верхи перед свого штабу!” Ніхто в штабі так і не довідався ніколи про його пригоду.

Жахливе життя в Луцькому і після у Києві вже описав п. Євген Маланюк. Він описав також виїзд із Києва полковника Мешковського "ніби зустрічати генерала Рауха". Насправді ж росіяни боялись його, хотіли за всяку ціну випровадити з Києва і придумали цей підлій плян, щоб його забили свої ж українці. І так малошо не сталося. Його заарештували в дорозі разом із Вячеславом Костянтиновичем Прокоповичем і розстріляли б свої ж таки, якби бл. пам. отаман Василь Тютюнник не заступився за нього і не пояснив його справу.

Св. пам'яти Головний Отаман Симон Васильович Петлюра призначив його начальником штабу Галицької Армії, яка в той час формувалася коло Львова. Там він мав великий успіх, його називали "наш національний герой". Але недовго пробув там полк. Мешковський, уже в лютому його призначено начальником штабу східного фронту. Наша армія відступила від Києва під тиском більшевиків, які, зібравши великі сили на нашому кордоні, перейшли його і наблизилися до столиці. По одержаних телеграмах, полк. уже другого дня був у дорозі. Прибувши до Ставки в Жмеринку, він побачив там досить непевну ситуацію.

Козятин був уже під великою загрозою, і командування просило його зробити все можливе, щоб притриматися хоч три дні в Козятині і тим дати змогу евакувати запілля. З власністю йому енергією і мужністю, він зупинив військо, що в безладді відступало. Військо відчуло в нім умілого керівника і цілком довірилося йому. Замість потрібних трьох діб — Козятин, завдяки мистецькому керуванню полк. Мешковського, притримався ще чотирнадцять діб.

Дальшим етапом штабу фронту була Вінниця, де відбулася зміна командувача фронту, а власне — замість отамана Кілобоченка було призначено отамана Колодія. У Вінниці пощастило також затриматися два тижні. Мимо тяжкого стану на фронті, ситуація ускладнялася ще й тим, що залізничники, в переважній кількості спанталичені москалями й зрадниками, шкодили чим тільки могли. Цілий час треба було притриматися на сторожі, і бути готовими до всяких несподіванок.

У Жмеринці було вже зовсім кепсько. Шлях на Проскурів відтяли більшевики, всі найближчі села повстали проти нас, а населення самої станції і, особливо, депо — збун-

тувалося теж з одвертим наміром розграбувати наші ешельони і не пустити їх в напрямку на Одесу.

Тільки цілковите самовладання начальника штабу полк. Мешковського та його вміння зі всякого становища знаходити вихід, помогли штабові спастись і спсти ешельони, перехитривши всю залізничну адміністрацію.

Штабовий потяг, пропустивши повз себе всі ешельони, почав удавати, що робить маневри, і нікому нічого не скавши, без подорожньої, з погашеними ліхтарями, несподівано для всіх вирушив зі станції, в супроводі (по відповідній колії) панцерника на випадок нападу повсталих селян...

У Вапнярці нове нещастя: на станції об'явився "ревком", що вимагав негайного переходу всієї армії до більшевиків. Цей "ревком" обрав своїм головою отамана Колодія, який на це погодився. До складу "ревкому" увійшли, між іншим, — Липницький і усунений зі штабу колишній коменданта Павлюк-Павлюченко. Ревком нав'язав стосунки з ворогом, обговорюючи умови. (Телеграми ці перехоплювало наше військо на ст. Журавлівка. З телеграм було видно, що "не зійшлися", бо Раковський вимагав "скласти зброю" як умову, щоб розпочати переговори).

Говорили також телефоном зі ст. Ярошенка, яку займав ворог.

"Ревком" не випускав штабного ешельону зі станції.

Ядро більшевиків було на ст. Рудниця, і, мабуть, мало зв'язки з нашими зрадниками. Колодій був у курсі цих подій. (Він казав полк. Мешковському, що треба було ще в Вінниці зробити "більшевицький переворот"). Можливо, що Колодій був у партії т. зв. боротьбістів і мав з ними близький зв'язок.

Коли "ревком" склав "універсал" і наказав усім начальникам його підписати, то полк. Мешковський категорично відмовився це зробити, хоч йому й загрожувала, в разі непідписання — смерть. Ще один старшина також не підписав "універсал", це був бл. пам. генштабу полковник Воскобійник.

Становище полк. Мешковського було жахливе. Отаман Колодій, що стояв на чолі "ревкому", побоюючись його, нічого йому не говорив, а для полк. Мешковського, день і ніч занятого оперативними справами, була цілковитою несподіванкою поява якогось там "ревкому". Він напружував усі сили свого розуму, щоб врятувати дорогу для нього армію і

Бог допоміг йому. (Якби йому не пощастило утримати армію від переходу до більшевиків, він вирішив іти до уряду пішки разом із дружиною, яка йому завжди товаришувала). Він знайшов підтримку в Запорізькому корпусі, який стояв за нав'язання стосунків із Румунією.

Довідавшись, що "ревком" вирішив їхати з білим пра-пором до більшевиків на переговори, полк. Мешковський зібрав у себе в вагоні таємну нараду й запропонував такий плян: відкрити сильний обстріл ворога нашими частинами (панцерниками) у час, призначений для переговорів, що не-одмінно викличе вогонь більшевиків по "ревкомівському" вагону. Так воно й сталося. Переляканому "ревкомові" нічого не залишилося, як поспішно дати задній хід і тікати назад до Валнярки. Таким чином пощастило стримати армію від переходу до більшевиків.

У той час командувачем уже був не Колодій, а Волох, що теж тягнув руку за "боротьбістів".

Використавши безладдя і паніку в "ревкомі" в наслідок сильного більшевицького обстрілу, полк. Мешковський наказав вирушити з Валнярки, не забувши прицепити до штабу ешелону вагон з "ревкомом", щоб віддати його до суду. Але десь по дорозі "ревкомісти", з жаху перед карою, вночі відчепили свого вагона і залишилися у більшевиків. Тільки п. Липницький, запевняючи всіх, що він пішов у "ревком" тільки для гальмування в нім пристрастей, з користю для української армії метою, — залишився при штабі.

Цілком відтята від свого уряду, затиснута з усіх боків, — армія була віддана на власну долю, і якщо вона збереглася, то тільки завдяки чесності, вірності й великому розумом вів полк. Мешковського.

Армія відходила на Одесу, де французи обіцяли їй підтримку.

Штабуважав Одесу за свій тил і відсилає туди всіх поранених.

Волох їздив до Бірзули, звідки розмовляв телефоном із нашим представником в Одесі. Представник не визнав Волоха за командувача і призначив на командувача — Янова, колишнього командувача південної групи. Штаби східного і південного фронтів мусіли об'єднатися, отже штабний ешелон вирушив на ст. Бірзула, де в той час стояв штаб Янова. Не доїжджаючи останньої станції перед Бірзулою, стало відо-

мо, що вночі в'їжджати до Бірзули небезпечно, бо там "сидить отаман Божко з великою силою війська і всіх арештуює", і що чимало наших заарештованих старшин сидять у нього в ешельоні.

Ранком, як тільки прибув штаб у Бірзулу, його зараз же зустрів якийсь п. Марусевич і заявив, що Божко наказав арештувати полк. Мешковського, вимагає, щоб він ішов до

**С. Мешковський по закінченні академії генерального штабу
в Петербурзі 1912 р. в ранзі поручника.**

потягу Божка, здав печатку і всі папери штабу. Опиратися цьому "наказові", зважаючи на ситуацію, було неможливо. Полк. Мешковський передав печатку, показав, де зберігаються папери штабу, але покинути свій ешельон рішуче відмовився, бо вважав за не можливе залишити свої війська на фронті без керування і твердо заявив, що Божко може вважати його арештованим, але працювати він буде й далі, ні в

якому разі не залишить свого посту. Шило, що прийшов з Марусевичем, довго розглядав печатку, не знаючи, що з нею робити. Хтось казав, що він навіть понюхав її.

Охоронна сотня штабу заявила, що нізащо не дозволить взяти свого начальника штабу і цілу ніч вартувала коло вагону штабу, не підпускаючи близько людей Божка, які хотіли вночі викрасти полк. Мешковського.

Тривожні дві доби пережив тоді штаб. Божко нізащо не хотів перепускати ешелонів, бажаючи забрати в них більше й майно до своєї скарбниці, і не допускав пересування до кордону Румунії. (Цікаво, що коли пізніше наше військо почало відступати на Румунію, то Божко похапцем інкогніто першим переплив Дністер, побоюючись, щоб його не заарештували за "діяльність").

Тоді ж таки з Одеси надійшли вістки, що її евакуюють, бо туди теж настають большевики. Становище погіршувалося.

Під загрозою близької небезпеки відбулося засідання, на якому були присутні: геншт. полк. Змієнко, геншт. полк. Мешковський, командир панцирного потягу Годило-Годлевський, генерали Зелінський і Кудрявцев, Божко, Шило, Марусевич і Кобза. Вирішили послати до Румунії делегацію на чолі з Зелінським. Після довгих суперечок і змін, делегація нарешті вирушила в складі ген. Зелінського, Шила і ще одного представника з групи Божка. Полковника Сіліна, якого теж обрали до складу делегації, Божко не пустив до Румунії і він залишився за командира 8-го коша замість Зелінського.

Тим часом полк. Мешковський, бачачи це все і мавши на меті, як найліпше перевести складну й поважну справу переходу війська через Румунію, не дрімав. Він зінав, що під терором психічно ненормального Божка, ця справа може загинути і дати трагічні наслідки для армії. Він стягнув усі частини війська; надійшла зі сходу група генерала Загродського, з півночі Запорожці, підійшла також Галицька частина, що відірвалася від Жмеринки, і таким чином створилася досить поважна військова сила, котра могла вже не рахуватися з Божком. Командувачем обрали ген. шт. полк. Змієнка, як заступника Янова. Як начальник штабу, полковник Мешковський наказав усім ешелонам вирушати на ст. Роздільну, звідки під охороною панцирників повернати на Тираспіль.

Усі вимагали арешту, а дехто навіть розстрілу Божка, але полк. Мешковський не погодився на це, бо через добре серце своє вибачив людину, яка ще недавно хотіла його знищити.

Однак Божко так був здивований цим, для нього зовсім незрозумілим поступуванням, що, не довіряючи, з переважу втік разом зі своєю ватагою. А замість подяки спробував підірвати потяг штабу при переїзді через місток, — та злочинці спізнилися на кілька хвилин і штаб спокійно від'їхав на південь, до станції Роздільної, яку, мабуть, через велику хоробрість залишили “добровольці”, що втекли за французами. Большевицькі частини були так близько, що наші панцирні потяги, стоячи на стрілках, мусіли відбивати ворога, поки проходили наші ешельони, повертаючи на Тираспіль. Багато часу тривав бій, бож нас було 72 ешельони, а відповіді від нашої делегації, з Румунії, все ще не було.

У Тираспіль до штабу зателефонували румуни, що “оперетка їм не потрібна” і що вони просять прислати людей, “з якими можна було б розмовляти”. Командувач полк. Змієнко призначив полк. Мешковського, уповноважуючи його для переговорів. Полк. Мешковський поїхав авtom просто на Кишинів, де йому пощастило добитися дозволу в 5-му румунському корпусі на право переходу української армії через румунську територію на дуже добрих умовах: зброя мусіла бути складеною, під контролем представників обох сторін, в окремих запльомбованих вагонах, які йшли разом зі своїми ешельонами аж до протилежного кордону, де зброю мали повернути. Можна собі уявити, з якою радістю всі прийняли повідомлення, що дозволено перейти кордон, бо большевики наступали на п'ятирічні і були так близько, що якби не прийшов в останню хвилину дозвіл — не відомо, що залишилося б від ешельонів. Так іхали до Кишинева (приїхали якраз у Великодній ніч). Деякі частини йшли, озброєні, походом по румунській території, що викликало багато непорозумінь і прикростей з боку румунської влади. Для полагодження цього, а також для дальших переговорів, конечність яких викликали відомості про події в Україні (втрата Кам'янця тощо), мусів полк. Мешковський вийхати безпосередньо до Букарешту. Цікаво, що він ризикнув їхати своїм автом без усякого дозволу та перепустки. Але, приїхавши до Букарешту, він відразу ж зайдав до “Сігуранци” (румунська поліція) і зголосив-

ся, там дуже здивував вище начальство своїм хоробрим по-водженням. В Букарешті виявилося, що представники польських легіонів, які формувалися в Румунії, запротестували проти повернення нам зброї, боячись, щоб ми цю зброю не вжили проти поляків, допомагаючи Галицькій Армії. Протест цей мав своїм наслідком те, що тим часом зброю нашу відбирава румунська влада на станціях, головним чином, між Кишиневом і Унгенами. Призначили здаточну комісію під головуванням полк. Годило-Годлевського. Полк. Мешковський в Букарешті вирішив боротися й домагатися повернення всієї зброї. Довелося шукати й знайомитися з впливовими людьми, зацікавлювати їх нашою справою і в цьому йому багато допомагав голова нашої торговельної місії п. А. О. Стрижевський. Полк. Мешковському пощастило добитися, що на засіданні Ради Міністрів Румунії ухвалено повернутися з єю зброю, і полк. Мешковський вже мав одержати цю постанову на письмі, щоб передати її нашему урядові..., але через один необміркований крок нашого молодого недосвідченого дипломата, вся праця полк. Мешковського пішла на марне.

Наш представник у Румунії, п. Гасенко, поставив Румунії якраз у цей момент ультиматум, протестуючи проти того, що вона захопила Буковину, хоч і не мав на такий трагікомічний жест жадних уповноважень ані від уряду Наддніпрянщини, ані від уряду Галичини, бо призначений був до Румунії ще до проголошення Соборності України. Він не звернув уваги на попередження полк. Мешковського і голови торговельної місії А. Стрижевського і на їхнє шире прохання не переривати дипломатичних відносин принаймні до одержання писемної постанови ради міністрів про повернення зброї і багатомільйонового майна. Він навіть заборонив (як представник найвищої української влади в Румунії) полк. Мешковському продовжувати його заходи щодо повернення зброї і вимагав його виїзду після поставлення ультиматуму. Отже залишалося тільки якнайшвидше вертатися до свого уряду і вживати там заходів, щоб цю страшну помилку нашої дипломатії було виправлено в найкоротший час. Не гаячи часу, полк. Мешковський, ніде не затримуючись по дорозі, поїхав до недавно зайнятого нашими військами Кам'янця, а "дипломат" Гасенко, припинивши під таку важливу хвилю дипломатичні відносини з Румунією, поїхав насолоджуватися життям

до Швейцарії, позбавивши Україну останніх засобів боротьби з одвічним ворогом, не кажучи вже про колосальну вартість залишеного в Румунії майна.

Повернувшись полк. Мешковський, чесний труженик, що всю душу вклад у справу оборони Рідного Краю, — і за це його обили брудом наклепів. Але й тут виявилася велич його душі. Полк. Мешковський, знаючи, хто з дрібної заздрості кидає на нього наклепи, пожалів поважний вік цієї людини і не повівся з ним так, як міг би повестися, будучи старшиною.

У Букарешті зумів полк. Мешковський поставити себе дуже добре і користувався загальною повагою. Цілий час носив свою георгіївську зброю. Характерний випадок: коли він від'їздив, то румунська залізнична влада (з огляду на військовий стан) не хотіла доставити його до галицького кордону і затримала потяг за три станції до кордону. Але досить було лише телеграми полк. Мешковського до міністерства в Букарешт, щоб потяг було одразу доставлено до самого кордону.

Прибувши до Кам'янця, полк. Мешковський написав докладний звіт про свою діяльність. Точно змальовуючи в ньому події в Румунії, вказував спосіб — як повернути зброю, рівнобіжно подаючи характеристику румунських діячів, з якими йому доводилося мати діл і від яких багато залежало.

У тім же звіті він писав про можливість також одержати зброю за невеликі гроші і від італійців, з якими йому пощастило нав'язати взаємини під час перебування в Букарешті. Звіт цей був поданий Головному Отаманові, а копії міністрові закордонних справ і начальникові генерального штабу.

Командувач армії бл. пам. отаман Василь Тютюнник хотів негайно командирувати знову полк. Мешковського до Румунії як військового аташе при новій дипломатичній місії, що відправлялася туди під головуванням проф. Мацієвича. Тодішній військовий міністер Сиротенко (відомий своїм скандальним інтерв'ю, що спричинилося до його демісії) запротестував. Але командинуючий армії В. Тютюнник нарешті домігся свого і полк. Мешковський виїхав до Заліщиків, де місія вже чекала від румунів дозволу на переїзд кордону.

З огляду ж на те, що Заліщики мусіло зайняти польське військо, місія вирушила спочатку до Жванця, а потім

до Могилева. Тут, у Могилеві, полк. Мешковський несподівано одержав телеграму, що він мусить повернутися, щоб прийняти штаб Волинської групи.

Таким чином до Румунії поїхав не полк. Мешковський, а ген. Зелінський, і українська зброя й донині лежить там!

Страшенно ображений таким ставленням до себе, полк. Мешковський якусь хвилину подумав про демісію, але можутнє почуття обов'язку і органічна дисциплінованість хутко притлумлюють ображену особисту самолюбність. Висока любов до Батьківщини дає йому сили не помічати дрібних образ дрібничкових людей, і він, забувши все, спішить на фронт допомогти цілою своєю істотою укоханій Батьківщині, що обливалася кров'ю в нерівній боротьбі.

Знову сильний і бадьюй, він їде до Війтовець приймати штаб Волинської групи.

І знайшлися особи, що, не знаючи фактів, перекручуючи поголоски, які пускали легковажні або злі й заздрісні люди, обвинувачували полк. Мешковського в "здачі зброї" та інших "злочинах", яких, шануючи пам'ять покійного, не маю сміливості тут наводити.

Висвітлюючи вищеподані факти, я хочу лише додати, що за півтора місяця перебування полк. Мешковського в Букарешті, пов'язаного з напруженовою військово-дипломатичною працею, представництвом тощо, він витратив скарбових грошей лише 42 тисячі карбованців, які видав на це командувач східного фронту ген. шт. полк. Змієнко. На ці гроші, він, по поверненні, дав вичерпне справоздання (справи штабу східного фронту за червень 1919 року). Через те, що праця в Букарешті вимагала великих витрат, полк. Мешковський покривав їх зі своєї власної кишені.

Працю в штабі Волинської групи прекрасно описав полковник Чистосердів, який після працював в I-му генерал-квартирмейстерстві генерального штабу під начальством полковника Мешковського, був із ним під Чорним Острівом, ходив у наступ в його лаві, привіз пораненого дрезиною до потягу, потім до Проскурова, урятував штабову скарбницю, не покидав його до самої смерті, а після в 1922 році оженився з сестрою полк. Мешковського, Наталією Василівною Мешковською.

20 листопада 1919 року полк. Мешковський був призначений начальником штабу дієвої армії і покинув Волинь

ську групу вже хворий на висипний тиф. Він відмовився сісти в поданий йому фаетон і захотів їхати верхи. Виїхавши за розташування групи, він все ж мусів сісти в фаетон, бо почував себе дуже погано.

Прийняв він штаб армії в найтяжчу хвилину існування нашої армії. Тиснена з усіх боків, гола, боса й без набоїв, вона напружувала останні сили, верстаючи свій воїстину хресний путь.

У Старокостянтинові штаб армії пробув тільки кілька днів і перейшов у м. Любар.

У Любарі було неспокійно, кружляли чутки, що Божко, Волох і Данченко хочуть перебрати владу Головного Отамана. Треба було бути на сторожі. О 2 годині ночі, після праці в штабі, полк. Мешковський, тяжко хворий на тиф, вертався до свого помешкання. На місточку був затриманий окликом вартового — “хто йде?” Знаючи, що своєї варти тут не могло бути, він зрозумів, що то ворожа варта. Користуючись з абсолютної темряви, він відповів, що йде хворий Київської дивізії і тут же запитав, де мешкає комендант, який міг би йому дати змогу десь переночувати. Одержавши відповідь, він щасливо дійшов до свого помешкання, розбудив начальника оперативного відділу, взяв хлопчика жидка, сина господаря, наказав йому вести їх знову в розташування штабу, але вже іншою дорогою, навкруги, де вони могли б пройти непомітно. Таким чином йому пощастило попередити і врятувати Головного Отамана, командувача іувесь штаб. Цілу ніч не спали. Телеграф і телефон уже захопили банди Божка. Не було змоги повідомити про це частини. На державну скарбницю напали Божко, Волох і Данченко і теж збрали її.

Були послані верхові, але не всім пощастило прорватися, деяких з них затримали банди. Ранком викликали юнацьку школу, єдину охорону штабу, з начальником полк. В.

Був даний наказ негайно відбити державну скарбницю, пошту й телеграф. Але полк. В. замість наказувати юнакам, почав з ними розмову і допустив їх до мітингування, після чого мало не вся юнацька школа відмовилася виконати наказ.

Надіславши ще раз верхових до частин, штаб вирушив екстренно автомобілями до Старої Чорторії. На другий день стало відомо, що Божко, Волох і Данченко пішли на з'єднан-

ня з боротьбістами. Ледве тримаючись на ногах, з температурою близько 40 ступнів, полк. Мешковський продовжував працю, беручи участь у засіданнях і видаючи накази військам. Повертаючись до свого помешкання часто утрачав притомність. Лікар наказував тримати цілий час холодні компреси на голові, побоюючись, щоб напруженна розумова праця при такій температурі не спричинилася до запалення мозку. Командувач отаман Василь Тютюнник так само був хворий на черевний тиф і продовжував свою працю.

Останіх наказів п'ятого грудня полк. Мешковський не міг уже сам писати. Лежачи в ліжку, він диктував їх, часто втрачаючи притомність. Потім, опрітомнівши, знову починав диктувати.

Шостого грудня мав бути з'їзд усіх начальників, що його призначив Головний Отаман Симон Петлюра. Але ранком 6-го числа зайшов до помешкання полк. Мешковського дуже схильований вартовий генерал, полковник Цепліт, і доповів, що вночі генштабу генерал Юнаків вивіз Головного Отамана до Польщі. Це був останній удар... Засідання начальників відбулося, але без Головного Отамана. На запитання полковника Цепліта, під час від'їзду, що робити з хворими командувачем і начальником штабу, генерал Юнаків, ніби відповів: "відправити до своїх частин". Просто не віриться!

Вболіваючи душою за долю улюбленої армії, полк. Мешковський сумував, що через хворобу не міг іти з нею, поділяти з нею всі тяготи її служити її всіма своїми силами.

Чутлива армія знала, хто її друзі, і віддячила отам. Тютюнникові і полк. Мешковському за їхню вірну службу і любов до неї. Тільки їм двом довірила армія свій маршрут, в їхні руки спокійно віддала свою найбільшу таємницю, від якої залежало її існування. І вона не помилилася. Ніхто навіть не догадався, що вони це знають.

Поблагословивши армію у тяжкий зимовий, ще небувалий в історії народів похід, отаман Василь Тютюнник і полк. Мешковський залишилися в Чорторії тяжко хворі, в маяченні, без усякої помочі. Але поміч прийшла в особі отамана Євгена Коновалця, командира Січових Стрільців, який приїхав і вивіз їх та інших хворих чинів штабу через Миропіль до шпиталю в Рівне.

Командувач 13-ої польської дивізії з великою пошаною поставився до хворих штабу нашої Дієвої армії. Нака-

зав причепити до потягу свій вагон і персонально супроводив хворий командний склад Української армії до Рівного і там передав під захист штабу армії (фронту).

У шпиталі була відведена велика палата, де помістили всіх хворих штабу, крім командувача отамана Тютюнника, отамана Андрія Мельника та їх адьютантів. Хворі на черевний тиф були поміщені в іншому баракі. Це було 9 грудня, а 19 грудня 1919 р. першого Головнокомандувача Української Армії отамана Василя Тютюнника не стало.

Це дуже боляче відбилося на душі старого товариша по службі полк. Мешковського. Підвівшись вперше після хвороби, він пішов до небіжчика сказати йому останнє "прощай". Він звернувся до польського командування і небіжчикові віддано військову пошану.

Поховали отамана Тютюнника на цвинтарі в Рівному. Полк. Мешковський поставив йому великий дубовий хрест, який на Україні називають "фігурою".

Усіх чинів штабу, що видужали, помістили в готелях і там полк. Мешковський далі опікувався українськими вояками. Головний Отаман призначив його завідувачем усіх українських угруповань та інституцій. Він опікувався і всіма вояками, що переходили через Рівне, і мав постійний зв'язок із польським командуванням. У лютому 1920 р. полк. Мешковського Головний Отаман викликав до Варшави, де він дістав призначення їхати до Кам'янця і формувати там генеральний штаб. Великдень уже святкували в Кам'янці, а в травні переїхав штаб до Вінниці. Це був справжній тріумфальний похід. У Жмеринці місцевий хор улаштував на станції концерт на честь штабу і обдарували квітами. Бузком заповнили всі вагони. Була дуже велика радість, навіть вірилось, що тепер усе буде гаразд, що ми твердо станемо на своїй землі.

До Вінниці приїхало з Києва багато наших діячів, між іншими і Вячеслав Костянтинович Прокопович, призначений прем'єр-міністром.

Тройцю відсвяткували у Вінниці. Це було наше останнє свято на своїй землі. Незабаром після того большевицька кіннота прорвалася в тил і відрізала Вінницю від Києва. Однієї ночі полк. Мешковський почув стукіт у вікно і переляканий голос коменданта міста полк. Попсуйшапки: "Большевики прорвалися, відмовляюся робити евакуацію, ро-

біть Ви". І от мусів полк. Мешковський взятися не за своє діло й евакувати всіх і вся. Голосно залунав на станції його бадьорий голос і евакуація відбулася в повному порядку. Побувши деякий час у Жмеринці, уряд переїхав до Кам'янця і тільки I-ше квартирмайстерство генерального штабу залишилося при Головному Отаманові в Проскурові, там же затримався і штаб 6-ої польської армії. В Проскурові полк. Мешковський цілий час жив у потязі в штабовому вагоні, де й працював. Час був дуже небезпечний, большевицька кіннота шугала навколо. Польський штаб, близько співпрацюючи з I-им генерал-квартирмайстерством, який виконував обов'язки ставки, добре ознайомився з полк. Мешковським і так довіряв йому, що запрошуває часто на свої військові засідання і брав до уваги його поради.

5 липня був наказ усім чинам штабу бути напоготові до виїзду. Больщевицька кіннота готувала наскок на Проскурів. Над вечір нач. штабу наказав відправити спішно потяг Головного Отамана, а сам ще затримався в штабі, де була пильна робота. Прийшовши на дверець залізничний, він побачив, що потяг Головного Отамана ще на станції, був дуже цим розхвилюваний і наказав негайно вирушати. Вслід за потягом Головного Отамана мав вирушити і штабовий потяг, але тут полковник Мешковський побачив, що кілька вагонів його ешельону навантажені кіннотою повстанців, які тільки що в штабі одержали гроші і мали завдання заходити в тил большевикам, а ні в якому разі не евакуватися. Це страшно обурило полк. Мешковського і він наказав негайно виводити коней із вагонів. Це забрало чимало часу, тоді як кожна хвилина була дорога. Коли нарешті штабова валка вирушила, большевицька кіннота була вже під Проскуровом. Як пізніше довідалися, командувач 6-ої польської армії генерал Роммер наказав нашвидку витягти з будинку штабу всякі меблі і робити барикади, із-за яких сам разом із цілим штабом ге-роїчно оборонявся і відбив наскок большевицької кінноти.

А штабовий потяг, що летів на всіх парах, раптом страшенно здрігнувся і став. Полк. Мешковський, який був готовий до такої несподіванки, швидко вискочив із вагона і голосно, щоб усі почули, крикнув: "Чого злякалися?" Потім пішов наперед потяга подивитися, що сталося. Він побачив, що ні наперед ні назад потяг зрушити не можна, бо піротяг, зірваний на мосту, лежав на боці ще й потягнув за

собою кілька перших вагонів. Тоді, зорієнтувшись в ситуації, став збирати людей, поділив на три загони й наказав наступати трьома лавами.

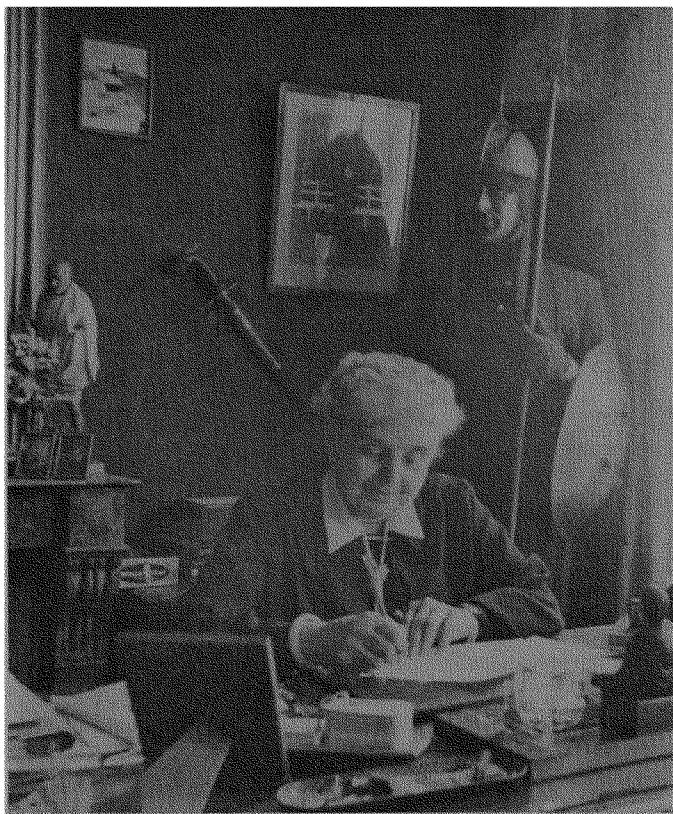
Залишив при потязі підп. Чабанівського, полковник Мешковський з гвинтівкою в руках, на чолі своєї лави, став наступати на головні ворожі сили (перший кінний полк) в напрямку на станцію Чорний Острів. Сильним вогнем із гвинтівок примусив большевицьку кінноту відступити. Больше-вики не сподівалися опору й коли побачили, що ми не перелякалися, а сміливо пішли на них (піші на кінноту), то певно подумали, що у нас великі сили (а у нас, крім кількох штабових старшин, були лише немуштрові козаки та невелика кількість польських жовнірів). Утративши багато людей раненими й мертвими, большевики відійшли досить далеко за станцію Чорний Острів. Полк. Мешковський переслідував їх, аж поки упав, пораний в стегно й руку.

Ранком прийшов до потягу сотник Чистосердів і повідомив про поранення полк. Мешковського й зараз же повернувся до нього з дрезиною, щоб привезти до потяга. Разом із ним привезено ще одного старшину, пораненого в шию, але ніхто не зінав, хто це є.

Полковник Мешковський після поранення мусів довго повзти поки його забрали на дрезину. Спека в той день була страшна. Він був сильно змучений й дуже блідий від великої втрати крові. Привезений до потяга, він одразу попросив покликати підп. Чабанівського, певно, бажаючи передати йому командування на фронті. Але ніде не могли його знайти. Тоді покликав отамана Юрка Тютюнника. Пояснив йому розташування фронту й передав командування. Сказав йому, що на фронті все гаразд і щоб ні в якому разі не давав наказу відступати.

Після наспіх зробленої перев'язки, полк. Мешковського перенесено до його вагона й покладено на бараницю. Тим часом Юрко Тютюнник, об'їхавши фронт, дав наказ відступати й цим відкрив большевикам дорогу до потяга. Залишалося всім лише тікати на Прокурів. Коли полк. Мешковський довдався про це, то був дуже глибоко вражений і обурений.

Тим часом, побачивши, що ми відступаємо, большевицька кіннота знову замаячила на обрії. Треба було спішно спасати пораненого. Але куди і як?! Він навіть казав: "Занесіть мене далі в жито й покиньте там, а я скажу їм, що я ра-

Є. Мешковська (тепер Прокопович) в своїм кабінеті в Парижі 1961 р.

нений машиніст із висадженого в повітря паротяга, то може не будуть мене мучити". Сотник Чистосердів схопив гвинтівку, ліг на насип, узяв на мушку кінноту, що наступала, й сказав: "Щоб хоч даром не віддати пана полковника!" Спасіння не було звідки чекати. Одна надія на Бога Милосердного...

І от пролунав несподівано схвильований голос: "Де тут ранений пан пулковник?" — Це було спасіння! Це штаб 6-ої польської армії надіслав паротягом фельдшера, щоб зняти полковника Мешковського. Тому, що паротяг не міг ближче підійти через обстріл, він пішки прибіг по шпалах.

Одразу же фельдшер допоміг нам спустити пораненого на бараниці, як він лежав, на залізничний тор і покласти на дрезину. Ми мусіли бігти, штовхаючи перед себе дрезину. Сами дружина везла свого коханого чоловіка. Всі речі й одяг полковника залишилися у вагоні. Лише валізку з штабовою скарбницею сотник Чистосердів встиг захопити. Притискаючи її до себе, він побіг разом із нами в напрямку на Проскурів до паротяга, що чекав на нас приблизно в кілометрі від потяга.

І був це останній час, бо большевики вже напали на потяг і грабували його.

Паротяг на всіх парах мчав на Проскурів...

**

Лікар, поперше, не вийняв томпона з рани, а, подруге, на перев'язку наклав дротяну шину й поверх неї дав ще гіпсову пов'язку, що, висохнувши, здавила дроти, які вп'алися в коліно й зупинили кровобіг. Це викликало газову флегомуну. Хоч дружина полковника доводила лікареві, що мости висаджені в повітря й що раніш трьох днів, пораненого не можна буде доставити до шпиталю в Тернопіль, він на це не звернув належної уваги. Генерал Роммер (командувач 6-ої польської армії) з великим співчуттям і симпатією поставився до пораненого полковника. Віддав у його розпорядження свій вагон-їдальню, куди й перенесли полк. Мешковського. 8 липня температура підскочила до 40 ступнів. Зaproшений польський лікар не повірив полковниковій дружині й казав, що цього не може бути, що, певно, вона помилилася (може хотів її заспокоїти). А тут як на біду на якійсь станції вночі потяг став і казали, що раніш ранку далі не зможе рушити. Тоді в одചай дружина звернулася до генерала Роммера, який зараз же розпорядився, щоб подали паротяг, сам власноручно допоміг перенести носилки з раненим з вагона на паротяг, наказавши телеграфом, щоб у Тернополі в шпиталі усе було готове до операції.

О шостій годині ранку прибув паротяг до Тернополя, де на станції вже чекали санітари, які відвезли полк. Мешковського до шпиталю, що містився тоді в будинку жіночої гімназії і вже був згорнутий для евакуації.

Коли хірург розрізав пов'язку, то побачив два великих пухирі (як від обпарення) на коліні. Вже сумніву не могло бути, — то була газова флегмона. Хірург запропонував скли-

кати консиліюм з тих лікарів, що ще не виїхали з Тернополя, але попередив, що кожна хвилина дорога, і що, може, поки буде збиратися консиліюм, то вже буде затіжно робити операцію. Отже вирішено було робити операцію одразу ж. Лікар звернувся до полк. Мешковського, питаючи про його згоду. Полковник відповів, що він згодний, але й тут, думаючи про свою військову службу, запитав: чи він зможе після ще їздити верхи? Полк. Мешковський просив свою дружину бути присутньою при операції й цілий час тримав її руку в своїй. Коли хірург уже хотів починати різати, він сказав йому: "Пане докторе, я ще не сплю". Отже нормальна порція хлороформу була заслаба для нього. Онісля ще сказав лікареві: "Пане докторе, у мене після життя на першому місці був обов'язок".

Одрізали ногу вище коліна, але рану не зашили. Це був недобрий знак, і дружина, що цілу війну з 1914 року була на фронті сестрою, — це зрозуміла, але все ще нетратила надії. З операційного стола треба було перекласти полковника на носилки й санітари не могли з тим справитися, тоді полк. Мешковський сказав: "Чекайте, я сам", і на велике здивування хірурга, підвівся на ліктях і пересунувся на носилки. Хірург, не вірячи своїм очам, промовив: "Такого я ще в житті не бачив!" Віднесли його на ліжко, й за цілий час його тяжкої хвороби жадного стогону не вирвалося із його могутніх грудей.

Коло одинадцятої години хірург прийшов подивитися на рану, але нічого не сказав. Після того полк. Мешковський попросив сотн. Чистосердова, який цілий час не покидав його, піти до лікаря й запитати, чи з ним дуже погано. Повернувшись, сотн. Чистосердів сказав, що лікар знайшов, що його стан покращав. Але насправді лікар сказав, що немає жадної надії, бо зараження пішло далі...

А коло 12 години цього велетня духа й тіла не стало. Помер тихо, майже непомітно... лише нижня губа трохи здрігнулася двічі, і його чиста душа відлетіла туди, де немає ні печалі, ні зідхання... Помер з відкритими очима, як видко на фоті (знято через дві години після смерті).

Всі речі й одяг полк. Мешковського залишилися під Чорним Островом і не було в чому його поховати, купити теж нічого не можна було, бо саме було жидівське свято. От-

же, поляки прислали мундир, а хтось із наших полковників дав відзнаки, які прикололи до коміра.

Мусіли ховати вже на другий день, бо військо відступало. Крім військових, багато людей з Тернополя проводжали полковника. Його вірний пес, ірляндський сетер, ішов першим (між колесами колісниці), проводжаючи в далеку подорож свого укоханого господаря-товариша. Відправляли похорон в українській церкві, де пан-отець попрощав полк. Мешковського зворушливим словом. Було багато вінків: від Головного Отамана: "Дорогому Полковникові — Головний Отаман"; ген. Роммера "Союзному Богатирі — Довудца 6-ої армії"; "Могутньому духом борцеві за волю Рідного Краю" — Розвідча Управа; "Вірному синові України, що впав у боротьбі з насильником" — Опер. Управа; "Хороброму Борцеві за Рідний Край" — Столична Комендантura та інш.

На цвинтарі над відкритою могилою прекрасну промову виголосив ген. Роммер, згадуючи заслуги покійного. Між іншим, він сказав таке: "Це був мозок Української Армії, це була душа українського народу". Ген. Роммер дуже любив і довіряв полк. Мешковському, часто запрошуав його на військові наради. Дуже сердешну промову виголосив галицький поет Остап Луцький (тоді член штабу нашої Дієвої армії). Тоді ніхто, на жаль, не записав її, а тепер ніхто не зможе повторити цієї промови, бо високоповажаного Остапа Луцького давно теж уже немає в живих. Військову пошану віддала польська армія, бо наша вже була далеко в тилу. Вічна пам'ять дорогому, незабутньому!

За бій під Чорним Острівом і лицарську смерть полк. Мешковський був підвищений до ранги генерала.

Похований був у простій дерев'яній труні, але дружина після переклада його в металевий саркофаг, зроблений на особливе замовлення на фабриці металевих трун у Львові, за чаською моделлю. В цьому великому саркофазі стоять поруч дві металеві труни: в одній лежить уже генерал Євген Мешковський, а друга ще чекає на його дружину, і вже має табличку з її ім'ям. Прикриті вони однією спільною металевою кришкою, на якій лежать (припаяні) георгіївська зброя генерала й сіра (металева) папаха, копія тієї, що він носив. Стоїть той саркофаг в кам'яному обцементованому склепі, накритому гранітною плитою (як видно на фоті). На хресті образ Спасителя з написом: "Обаче не моя воля, но Твоя да бу-

дет". Навколо ікони — збільшена копія академічного значка, утворює вінок. Трохи нижче в хресті вмуровано портрет покійного генерала, зроблений на емалі. Навколо могили з трьох боків огорожа.

Сл. пам. архітектор Сергій Тимошенко на прохання пані Мешковської зробив прекрасний проект каплиці в українському стилі, але побудувати її на могилі вже не пощастило, бо в пані Мешковської трапилась велика біда: джура, Андрій Бучак, украв у неї валізку з цілим її майном... Там були золоті ордени генерала і всі її родинні дорогоцінності. Забрав усе, залишив її без копійки. Трапилось це 8 листопада 1920 року. З болем довелося пані Мешковській відкинути навіть думку про будову каплиці й після мусіла тяжко працювати ціле життя. Єдине, що бажає вдова Небіжчика, це те — коли "воскресне Україна", (а вона в це твердо вірить) хай молодь нагадає майбутньому українському урядові про його обов'язок перед пам'яттю лицаря, що, не вагаючись, віддав своє життя за волю Рідного Краю, і хай він побудує їйому каплицю, за проектом славного нашого архітектора сл. пам. Сергія Тимошенка, на Аскольдовій могилі в Києві.

В пам'ять генерала Мешковського, головне санітарне управління польське устаткувало було маленький похідний шпиталь на 20 ліжок імені генерала Мешковського й надіслало в розпорядження його дружини у Волинську дивізію, до якої пані Мешковська, після смерти чоловіка, була зачислена. При переході Збруча, 20 листопада того ж 1920 року, коні й вози шпитальні були передані полякам, ліки й перев'язний матеріял передані до шпиталю в таборі Каліш. А операційний стіл, здається, досить довго служив обіденним столом штабові Волинської дивізії.

Вдова генерала Мешковського просить всю славну Волинську дивізію, особливо командира генерала Загродського й командира окремої кінної сотні полковника Чорноморця, прийняти її ширу подяку за ту уважливість, співчуття, зворушливу опіку й теплоту, що вона зазнала в оточенні рідної Волинської дивізії в найжахливіші часи її життя. Ніколи вона цього не забуде.

В усьому, Господи, поможи їм!

Святослав МАЛАНИЮК, сотник

ПІД СВІЖИМ ВРАЖЕННЯМ

Хтось сказав, що українці не вміють шанувати своїх героїв. А там, де немає пошани до визначних особистостей, не може витворитись традиція, що відиграє таку велику роль у вихованні нації, в накресленні її історичних завдань і шляхів.

Через усю нашу історію проходить яскрава національна риса індивідуалізму, яка, на жаль, завдала більше шкоди, ніж користі, з огляду на трагічні для нас обставини. Тим то й досі в нас немає єдиного спільнотного всім напрямку, єдиної спільної всім українцям української національно-державної ідеології і немає єдиного критерія для того чи іншого явища, того чи іншого вчинку наших визначних мужів.

При такому стані речей дуже трудно вести нашу справу. Ця риса вдачі й привела нас на чужину.

Отакі то думки з'являються, коли пригадується життя й діяльність покійного генштабу генерала-хорунжого Є. Мешковського.

Для одних це був "фахівець", для других "гетьманський старшина", для третіх — "кар'єрист" і т. п. І майже самінтою пролунав, будь-що-будь об'єктивний, голос генерала М. Капустянського про "Богатиря тілом і духом" ("Похід Українських Армій на Київ — Одесу" т. 2).

Отже, авторові цих рядків, як молодшому співпрацівнику Покійного ще з часів російських, хай буде дозволено навести кілька моментів з його життя, як скромний дар на його передчасну могилу.

I

Пізня осінь 1917 року. Російський “безсмисленний і безпощадний бунт”, як геніяльно назвав Пушкін російські “революції”, чимдалі поглиблювався.

Південно-західний фронт залишався тільки на мапах штабів, бож насправді він являв собою майже самі прориви.

В кулеметній команді, начальником якої мені випало бути, вже два дні йшли мітинги в справі нового начальника. Міцна, здорова частина, гордість цілого полку, зберігаючи до остатку зовнішньо повний порядок, раптом в два дні стала руїною.

Чи треба додавати, що “революційний народ” мене “заболотірував” і на чолі команди став темний, але хитрий, з кар’єристичними нахилами фельдфебель, якому я сам протегував і який завдяки мені був підвищений з ефрейторів.

Було боляче й прикро — це ж перше розчарування в близьких мені людях, які так недавно ще цінили мій авторитет, знання і т. і.

На сумний вечір моїх міркувань хутко насувалася довга безсонна ніч. Ми стояли в резерві. Чеська волинська халупа, чистенька і чепурненська, була моєю квартирою. Біля телефону в моїй же кімнаті вартувало двоє “бувших” (немає іншого визначення) солдатів. Розмова їх, яку вони вели в маJORnім тоні, вся складалася з таких слів, як “ліворуція”, “пролітарят”, “бальшавики”, “товаріц Ленін”. Телефоном увесь час передавалося новини з корпусу про петербурзькі події. Крім мене, був тільки один ще (молодший) старшина, але явно закоханий в демагогію. Було сумно, самотньо й гидко. Хотілося комусь поскаржитися, у когось просити поради...

І раптом — “Вам телефонують із штадіва”. В чім річ? “За наказом начдіва маєте завтра з’явитись в штаб дивізії, до якої ви прикомандировані”.

Сам Бог післав цю радість!

Ранок. 8-ма година. Під до комізму здивованими поглядами “народа”, на чолі з трохи прив’ялим переможцем-фельфеблем, я гордо сідаю на свого байдорого вороного і “відбуваю” в штаб дивізії, що містився в селі, кілометрів за чотири. Ось і штаб. Прив’язую коня до тину і входжу. Питаюся начальника штабу. Відповідають. Зі стільця біля столу з машинкою й паперами підводиться велетенська постать з

типовими українськими рисами обличчя і питає: “Ви з 2-го полку?” Я стаю струнко і рапортую. Після слів: “Прибув у ваше розпорядження” — обличчя начальника штабу несподівано, при зовнішньо суворім вигляді, раптом освітлює теплий батьківський усміх. Я бачу, що це близька, рідна людина, що моїм стражданням кінець, що тут я серед своїх — адже такий явно український акцент у цього велетня-полковника... Мое серце забилось радісно. Так відбулася моя зустріч з Є. Мешковським.

У штабі дивізії роботи було ще досить. Правда, керувати було вже ніким, але залишалося фіксувати складну поступовість становищ, які з кожним днем тіршали. Крім того, штаб дивізії являв собою своєрідну “примирну камеру” при всіляких конфліктах солдатів із старшинами, начальників із підлеглими.

Почувалося, що машина штабу працює, хоч і на “холостом ходу”, але в штабі є “машиніст”, є керівництво, а душою штабу був полковник Мешковський. Міцно збудований, завжди бадьюний, з великим запасом здорового творчого оптимізму, зрівноважений і об'єктивний в найжахливіших (а таких тоді бувало досить) обставинах, полковник Мешковський був живим втіленням духу військовості в найвищім розумінні цього, так пізніше утертого, слова.

У час, коли на фронті вже три чверти начальників здезертиували з тих чи інших міркувань, переважно егоїстично-го характеру, або ще залишалися пасивно, за інерцією, розгубленими, приголомшеними, здерев'ятнілими в непереможній поступовості подій, — полковник Мешковський залишався в оямом, старшиною і начальником. Ця гангрена, якою була охоплена російська армія, ніби його й не торкнулася. Він був, дійсно, як “скеля серед розбурханого моря” — цей справжній запорожець, що чудом зберігся до ХХ ст.

І отут то я й зрозумів, що таке органічний, по крові й вихованню, українець, хай “несвідомий” політично, та проте свідомий органічно, свідомий за своїм національно-дідичним інстинктом, одержаним у спадщину від дідів і прадідів.

У дивізії була вже Українська Рада на чолі з надзвичайно симпатичною, енергійною і впертою людиною — старшиною Т-ком. (Не зважаючи на мої і покійного генерала Мешковського розшуки за часів української державності нам

не пощастило його розшукати. Припускаю, що цей визначний патріот, із яскравими рисами героїзму, наклав головою). Рада наша існувала в дуже несприятливих умовинах оточення. Склад дивізії був у більшості ворожий українському рухові. Начальник дивізії, типовий російський інтелігент-ліберал, зовсім не розумів української справи, або може й розумів, та тільки ставився до неї хоч і м'яко, а проте вороже. Отже, полк. Мешковський, голова Ради Т-ко, я і невелика кількість старшин являли собою самотній острів серед бурхливого моря туляків, москвичів, киргизів, туркменів, сартів, татар та інших. За останніми відомостями, корпус наш мав "мусульманізуватися". Розбещена, п'яна від демагогії й пасивного ставлення начальства солдатня, спочатку не розуміла, що таке "українці", але потім туляки й москвичі відчули дуже гостро, скорше московським специфічним "заднім умом", що це для Москви небезпека, і поставились до всяких українських заходів недвозначно вороже та навіть і вояовничо. Шлях до Києва нам був відтятій. Це явно почувалося, про це говорилося навіть вголос. "Ішь, захотілі какої-то там України, контлеволюціонери проклятиє". А що "начальник штабу — хахол'" — про це з прихованою злістю говорили нижчі службовці штабу дивізії навіть одверто. Це мало характер недвозначної погрози: хай спробує, мовляв, виїхати раніш нас!

Коли тепер виринає в пам'яті те, що тоді переживалося, усі небезпечні обставини, в яких ми, українці, опинилися в російській армії, що вже розкладалася, то доводиться тільки дивуватися, що ми вийшли з неї цілі.

Адже ми тоді були в повній залежності від примхи того чи іншого представника "великого революціонного народу", який уже зрозумів, розагітований газетами і повідомленнями про напруження українсько-московських відносин, що таке "український сепаратизм".

І тепер для мене цілком ясно, що життя тої невеликої кількості українців, яких доля примусила выпити "чашу сію" до кінця в російській дивізії, — урятував полковник Мешковський і тільки він один.

Його світлий розум, його бадьорий оптимізм і віра, його суто українська впертість в осягненні тої чи іншої мети, і суто українська сила характеру, становчість і спокій в найтяжчих, іноді безнадійних, обставинах, його уміння дисциплінуючо впливати на загал, вносити з собою ясність, систем-

му і почуття сили волі — спасли нас і наше життя і довели нас до “землі обітованої” — до Києва.

Він був українським Мойсеєм I-ої Туркестанської стрілецької дивізії.

II

Цілком природно, що між нами, українцями, і полковником Мешковським була хутко знайдена спільна мова: всі ми були українцями. Лінія нашої поведінки і наша мета теж були для нас ясні. Вони були в одному слові — “Київ”.

Туди, де кується українська державність, де точиться боротьба, де ось-ось заговорять гармати і зачервоніє перша українська кров. Але, покищо, ми були — в'язні, за кожним кроком нашим стежили “комітети” і добровільна “охранка”.

І ми, як чеховські три сестри, за вечірнім чаєм тихо обговорюючи наші справи, зідхали: в Київ, у Київ...

Бували жахливі моменти. Бувало, що сп'янілій від безкарності, розхристаний і звільнений від усіх людських почувань, солдатський тлум вривався до помешкання штабу з тим чи іншим “ультиматумом”. І коли здавалося, що в атмосфері проходив зимний подих смерти, а рука хапалася за револьвер, щоб спасті свою гідність людини від останніх образ і тортур схамілого солдата, тоді, в зловісній тиші штабу, — голосно й сильно лунав могутній голос полковника Мешковського, що сам-на-сам із натовпом умів не “умовлянням”, не проханнями, не потакуваннями, а суворими, лаконічними військовими наказами начальника повернути натовп до притомності, витверезити його. І — траплялося чудо: з глухим гомоном натовп одхлиниав і розходився ні з чим.

Цей спосіб був секрет полковника Мешковського, який, на мою думку, полягав виключно в сфері його суто військової вдачі, підкресленої імпозантним зовнішнім виглядом, що, безперечно, теж відогравало свою роль. Цей спосіб був надто ризиковний — гра з і смертю, але він був гідний і поважніший від маніловської безпорадності і сентиментальної пасивності начальника дивізії.

Цей спосіб — був український, чесний, одвертій і сміливий. І тому старшини — рештки штабу, хоч і були “росіяни”, дуже любили полковника Мешковського, як героя, і, здається, не тільки “вибачали” йому його українство, але

навіть співчували і були вдячні долі, що начальник їхній — українець, “запорожець”, як вони казали.

Ці старшини сліпо підлягали полковникові Мешковському і не “за страх, а за совість”, так, що деякі з них, як, наприклад, один рязанець Я-н потім українізувався остаточно, вивчившися української мови, скінчив інструкторську школу в Києві і був потім в українській армії.

...Одного морозного ранку на початку січня 1918 року, нарешті (частин у шанцях уже не було й німецькі розвідки кружляли біля самого посту штабу дивізії) вирушили ми до Луцького, де корпус наш мав остаточно демобілізуватися.

Керування зверху — жадного. Наказів Центральної Ради, інформацій, газет — не було. Вони до нас не доходили. Друга дивізія нашого корпусу вже давно була десь коло Луцького чи Рівного — там ще спочатку начальство розгубилося й випустило віжки з рук. То була вже революційно-московська дивізія. В нашій дивізії більш-менш не захворілих на цю недугу було тільки два полки і т. зв. “ударний курінь” під командою владивостоцького японця, колишнього моого товариша по полку — поручника О., божевільно-хоробрі і фанатично-військової людини.

За глухими чутками, в Луцькому була “совєтська влада” — “Ревком” на чолі з прaporщиком, що прокрався, з одного з піхотних полків сусіднього корпусу. Оповідали про грабунки, вбивства, про наближення славнозвісної “єремієвської ночі” (“Варфоломієвської ночі”) для старшин і т. п., одним словом, про всі ті оздоби життя, що характеризують собою панування специфічно російської пугачовщини...

Витягнулася довга валка штабу з дивізійним обозом. Нас, службовців штабу, не хвилювали інформації з Луцького: з нами був полковник Мешковський, той, що зі всякого становища находив вихід. “Знайде й тепер” — так вірили всі, дивлячись, як він, веселий, голосно дає накази, сидячи на своїм чудовім кровнім англійськім гунтері, що, крім свого властителя, нікого до себе не підпускав.

За кілька кілометрів перед Луцьким полковник Мешковський персонально вирушив “на розвідку ворога” в місті та околицях.

Валка зупинилася на постоянку. Ми довго чекали... Тисячі різних думок роїлося в голові й не давали спокою: —

“Може забили?” Іноді по дорозі проходили “воїни революції”, п’яні від “слабоди”, розхрістані, без найменшої риси військовості й дисципліни. “Какой часті, землякі?” — “Туркестанской дівізії”. — “Недавно с окопов?” — “Повоєвалі і будя.” — “Попіл нашей кровушки” — це були обов’язкові тодішні фронтові розмови. Нарешті — вершник, післанець від полковника: “Їхати можна. Рушайте!”

Пізній вечір. Луцьке докраю переповнене рештками “великої армії”. Навколо — озвірлі писки, гоготання і цілі потоки московського “красноречія”. Зупиняємося біля “ревкому”. Храм революційної влади охороняється від населення двома новенькими гарматами і солідного вигляду новеньким панцерником. “Певно і в бою не був” — промайнула думка. Вікна “храму” горять світлом... Ні, ліпше не дивитись.

Нарешті — радість. Полковник Мешковський, вже веселий, як завжди, поінформований і зорієтований, зустрічає нас. Ну, слава Богу! Значить живем, значить все гаразд. І хтось із старшин говорить: “О, цей найде вихід. З ним не загинемо!”

Наше демобілізування в Луцьку — це була справжня моральна Голгота, розтягнена на півтора місяці. Містом керувала група солдатів, квінтесенція бандитського елементу південно-західного фронту. Ця група складалася з двох частин: уряду — ревкому і екзекутиви — міліції. Біля сотні фантастично одягнених постатей, озброєних дійсно до зубів. Були серед них такі фігури, що без сміху на них не можна було глянути. Кінджали, бебуті шаблі, шашки, карабіни, револьвери й бомби — все це було навішане без системи і в незрозуміло великій кількості. Були такі, що носили по дві шаблі, а були й такі, що прикрашували себе адъютанськими аксельбантами з двох боків, а навіть і генеральськими пагонами.

Кожен ранок освітлював на вулиці трупи вночі забитих старшин. Кожен вечір чекали “єремієвської ночі”.

Щоправда, у нас, туркестанців I-ої дівізії, була по-кищо певна сила — це згаданий вище “ударний курінь”, що з першого вступу до Луцького заявив ревкомові: “Тільки торкнетесь одного туркестанця — каменя на камені не залишимо”. Але “ударний курінь” теж почав демобілізуватися і розагіттовуватися. Штаб же дівізії тримався байдоро й дуже рідко поневірявся: з нами був Мешковський!

Треба сказати, що у Покійного була дуже рідка для старшин генерального штабу риса: цілковитий брак дипломатичної. Ця людина не знала кривих ліній, тільки — прості. І коли приходить на пам'ять луцький період нашого життя, то здається дивним, як міг полк. Мешковський, зовсім не маючи в ової вдачі дипломатичних здібностей, протягом півторамісячного існування буквально на лезах революційних багнетів спасати не тільки свій штаб, але й усі рештки дивізії та її майно.

А проте, тепер ясно, щоувесь секрет, власне, й полягав у простолінності, в міцності, в сталевій волі поступовання Покійного.

Він не знав ні прохань, ні умовлювань. Він умів тільки наказувати і вимагати. І чудо! І ревком, і міліціонери, і кожний "власть імущий" солдат в Луцькому його знали, слухали і боялися. Так, так, іменно боялися, як єдиного старшини, котрий не боявся їх.

На тлі загального жаху (а тільки цією сугестією жаху трималася купка бандитів у наповненому озброєним "населенням" місті), на тлі повної пасивності і розгубленості старшин — імпозантна фігура полковника Мешковського, який всім своїм поводженням говорив, що "я не боюся вас", — являла великий контраст. Цей контраст і впливав на ставлення ревкому як до полковника Мешковського, так і до нас.

У цьому контрастовій й був секрет нашої безпеки, яку завдячуємо виключно пам'яті цього славного начальника і славного старшини. Алеж скільки коштувало це Покійникові! Які ж заліznі нерви треба було мати, щоб в ці страшні дні і тижні бути начальником у повному значенні цього слова!

Бували моменти, коли здавалося, що все скінчено... З'являється міліціонер і "требує" полковника до ревкому (нікого іншого в дивізії ревком, цілком натурально, не визнавав). І полковник Мешковський, не вагаючись ні хвилини, йшов. Йшов, ризикуючи безпосередньо опинитися "під стеною". Що переживала в цей час його дружина (пані Е. Мешковська була сестрою-жалібницею нашого дивізійного перев'язного відділу, не покидаючи ні за яких обставин свого чоловіка, як ірдкісно ідеальна дружина старшини), прислухаючись годинами до кожного шамотіння за дверима помешкання.

Що переживав у ці часи полковник Мешковський? Яке колосальне напруження свого залишного характеру мусів він переносити, якими іспитами були для нього такі "запрошення" до ревкому! Адже це була справжня гра зі смертю! Але минало кілька часу і полковник повертається, на нашу велику радість, живим, цілім і здоровим.

Та тільки щодалі, то частіше почали сипатись на нашу голову ці "запрошення" полковника Мешковського до ревкому, то довше затягалися "авдіенції", то блідіше ставало обличчя полковника по повороті...

Щораз ясніше вимальовувалось наше справжнє становище в Луцькому, яке можна було схарактеризувати як існування на вістрі багнета. Про "єремієвську ніч" у місті говорилося, як про факт найближчої ночі. І з тону цих розмов можна було впевнитися, що на цей раз балачки цілком серйозні. Але заки приступили до обговорення цієї справи, рішення зробила сама дійсність.

Одного січневого ранку полковник Мешковський, на донос конюхів штабу дивізії, був запрошений до ревкому в такій формі, яка яскраво зраджувала, що "запрошення" це є просто арештом. Конюхи, бажаючи їхати додому, вимагали від начальника штабу офіційного посвідчення про демобілізацію, але начальник штабу, полковник Мешковський, казав їм, що він не має ще наказу про демобілізацію армії й тому офіційного посвідчення їм дати не може, але, якщо вони хочуть додому, то хай їдуть самовільно. Вони ж домагалися посвідчення й пішли до ревкому зі скаргою на начальника штабу. Здавалося, що це останній акт цілої нашої луцької трагедії. Не в самому акті фізичної смерти нашої був жах — ні! Бож для людей, які стільки років зазирали в вічі смерті, які вже своєю старшинською професією були до неї приготовані, — смерть була таким самим нормальним явищем, як і служба, як війна, як "вибуття з ладу". Жах був у тому, що ми, українці, в момент воскресіння української нації, української держави, на своїй же рідній землі, коли життя наше так потрібне Батьківщині, — можемо вмерти безсильними, полоненими, безправними, від руки навіть не ворога, а п'яного розхристаного хама, вмерти безславно, пасивно, даремно, "так собі", тільки тому, що цьому п'яному озвірілу хамові захотілося нас убити. Жах був у тому, що ми, які весь час рвалися до

С. Мешковський
на фронті 1919 р.
в ранзі капітана генштабу

Києва, до осередків національного життя, до наочно здійснюваних вікових мрій, — не побачимо вже нічого...

Полковник Мешковський, переживаючи моменти може найбільшого напруження волі під час цього "запрошення", виявив максимум характеру. Добре уявляючи собі, що станеться з усіма нами після його смерти, уявляючи собіувесь трагізм становища, він надзвичайно вдатно почав переговори з післанцями, які хотіли забрати його зброю ("Георгіївське оружіє"), але він її не віддав. Тоді "товаріші", яких було всього двоє, ретирувалися, зазначивши, що після доповіді голові ревкому, по обіді, вони знову повернуться з його вирішеннем і тоді вже "треба буде виконати".

Було ясно, що полковник Мешковський вигравав тільки кілька годин. Почалося напружене обмірковування ситуації... Раптом хтось із присутніх, глянувши крізь вікно на вулицю, закричав: "Панове! Дивіться, в місті щось діється!" Всі підбігли до вікна. Дійсно, на вулиці був незвичайний рух, всі кудись поспішно втікали, хто на конях, хто на фаetonах, навантажених по далі нікуди, а хто й пішки в напрямку залишнього двірця. Зі штабу хтось побіг по інформації, а в готелі, де містився штаб, уже лунали крики: 'Німці! Німці!'

Тікав, ще так недавно страшний, ревком, тікав так, як тільки вміє тікати застуканий на місці злочину — злодій. Панічно, безсистемно, кидаючи зброю, зриваючи червоні стрічки й емблеми.

Як виявилося, всі тікали панічно тому, що до Луцького приїхав німецький роз'їзд у складі чотирьох солдатів і наказав бандитам звільнити місто. Як опісля ми почули, всі вони з наказу німців мусіли покинути місто й зібралися на полі, де й були оточені німцями й забрані до полону.

Далі все було як сон. Одне почуття охопило всіх: врятовані! Але нерви, напружені докраю, настільки ослабіли, що вже не реагували на події, — була тільки якась солодка байдужність.

Була година 2 - 3 дня.

Німецьке військо почало входити до міста лише вночі. При повній нашій відірваності від решти світу прихід німецького війська був для нас цілковитою несподіванкою й тільки інтуїтивно ми відчували всю важливість для України цієї події. Полковник Мешковський і ми всі в цю ніч не спали, поки

німці посувалися через місто зі всіма обережностями охорони.

Були й неприємності, коли приїхав штаб німецького корпусу й хотів зайняти наш готель, а нас викинути на вулицю. Полковник Мешковський запротестував, кажучи, що ми теж штаб і маємо право тут залишитися. Генерал Кнерцер кричав на увесь готель: "Ферфлюхте руссіше большевікен!" Становище ставало критичним, бо полковник Мешковський не поступався. Але начальник штабу німецького корпусу прийшов до дружини полковника Мешковського, яка добре говорила по-німецькому, й просив її вплинути на свого чоловіка, заспокоїти, умовивши його прийти до якоєсь згоди. Тоді полковник Мешковський, бачачи, що німці йдуть на поступки, й сам запропонував їм поділити помешкання: німцям віддати перший поверх, а ми залишимося на другому. Таким чином інцидент був вичерпаний й установилися добросусідські відносини. Так, наприклад, полковник Мешковський, побачивши, що німці не мають похідних ліжок і що навіть генерал Кнерцер спав, як і всі його старшини, на соломі, наказав принести їм похідні ліжка, яких у нас в обозі було досить. Взагалі, наші відносини з німецьким штабом корпусу були не найгірші. Хутко відбулося "відділення козлищ від овець", як із похмурою іронією казали росіяни, себто відокремлення українців. І ця справа пройшла близькавично хутко тільки завдяки тому, що полковник Мешковський з самого початку пе-ребрав на себе тяжкий обов'язок начальника всіх військових у Луцькому, на цю роль його висунув самий хід по-дій.

Ясність, точність і лаконічність його розпоряджень, не-висипуща енергія (цілими днями не їв, увесь час на зимнім по-вітрі), уміння схоплювати й розбиратися в ситуації — все це допомогло найшвидше закінчити реєстрацію й припинило безтолкову складну плутанину, як от тримання за дротами під кулеметами цілої залоги м. Луцького протягом дня і но-чі.

Під керуванням полковника Мешковського були в день реєстрації пізно ввечері видані усім українцям німецькі авс-вайси і всі українці мали змогу в ту ніч спати дома, а не під охороною кулеметів. Тепер з цілою певністю можна стверди-ти велику ролю, яку відограв у ті дні полковник Мешковсь-кий.

Не дивно, отже, що п. Комірний (головноуповноважений Центральної Ради при штабі німецького корпусу, пізніше головний начальник Херсонщини, Катеринославщини і Таврії, розстріляний в 1919 р. москалями в Одесі), який за кілька днів цієї пекельної організаційної праці мав змогу придивитися до полковника Мешковського, негайно призначив його — іменем Центральної Ради — представником українського командування при німецькім корпусі ген. Кнерцера.

Маленька увага, яка характеризує полковника Мешковського, як вояка в найліпшім розумінні цього слова.

Це було пізно ввечері. Полковника Мешковського раптом викликає п. Комірний. Полковник негайно з'являється до нього, ні про що не догадуючись. “Пане полковнику! Ви призначаєтесь українським представником при німецькім корпусі, куди маєте зараз же з етапним потягом вирушити.” (Штаб німецького корпусу був уже далеко). — “Слухаю”, — відповів полковник Мешковський, — “накажете йти?” — “З Богом!” — Оце буквально вся розмова. Ні слова про те, щоб улаштувати справи як щодо ліквідації дивізії, так і персональні (при полковникові, як я вже зазначив, — була увесь час дружина), ні слова про засоби, аванс, хоч це було так зрозуміло.

Через півгодини ми з полковникою дружиною випроваджали його на залізничний двірець.

Нарешті всі формальності щодо нас, “демобілізованих старшин колишньої російської армії”, а нині — громадян і вояжків Української Держави — були закінчені й нам видали документи на проїзд додому. Московська неволя скінчилася.

Дружина полковника Мешковського залишилася в Луцьку, кому чекати на телеграму від чоловіка, а ми — я і наш голова дивізійної Української Ради хорунжий Т-ко — вирушили до моого родинного села (він був родом із Таврії, яка ще була окупована).

Проїжджаючи через Бердичів, ми мали нагоду читати перші українські інформаційні повідомлення за підписом нашого улюблена начальника штабу

III

Хоч як радісно було вдома, хоч як потребували душа й тіло відпочити по страшній європейській війні, хоч як ва-

била до себе рідна оселя, рідне містечко, могили батьків, по-мерлих за час війни, — та не пора була сидіти в запічку. Розгортається з кривавим досвітком України її золото-лазуровий шлях, відкривається широкі обрії, як вірилося тоді, світлого майбутнього. І десь в глибині душі народжувалася тривога, неспокій, зловісна думка, що це ще все, що одвічний гнобитель не відпустить так легко на волю свого трисотлітнього невільника.

Хорунжий Т-ко виїхав після першого листа з дому до Таврії, а я — вирушив до серця України, до Києва, де полковник Мешковський зайняв визначне становище в генеральном штабі України. Виїзд мій попередило встановлення гетьманської влади. Може це занадто сентиментально й пахне молодечим романтизмом, але признаюся, що тоді слово “гетьман” було для мене синонімом слави, міці, багатства й сили української держави. Скажу більше: тільки після встановлення цієї форми влади я відчув вновні те, що звуться національною гордістю. Щоправда, через яких півроку мрії мої розбилися без жалю, через півроку слово “гетьман” було заплямоване і позолота з нього злізла. Боляче, гірко, тяжко було прощатися з сонячною мрією на довший час. Але тоді — тоді була весна, весна і сонце, і воскресіння. І так вірилося, і така необмежена радість розпирала серце.

Київ — старий золотоверхий Київ, ще недавно “губернський город”, — столиця самостійної Української Держави.

Мрія, недосяжна й нездійснена, як казка, — здійснилася!

Веселий, барвистий натовп Хрецватика. Авта, авта військові, європейські обличчя, казка! Ходив, як у сні, і в се боявся прокинутися. Це був ляйтмотив цілого життя українця в Києві 1918 року.

О, ліпше було б не прокидатися осіннім ранком 14-го листопада!

Коли підіймався по сходах Банкової 11, то ціла істота була наелектризована одним почуттям: “це — Генеральний Штаб України”. І підіймався, як по сходах храму, і радів, що в цім храмі сидить жрець — мій начальник.

Перед дверима оперативного відділу завмирає серце. Стукаю — “Прошу”. Заходжу. Якийсь незнайомий старшина з майже селянським, простим, привітно-симпатичним облич-

чям, підводиться з-за столу. Ми знайомимося. "Військовий старшина Тютюнник. — Полковника Мешковського зараз немає. Я — його помічник."

Це був той самий Василь Тютюнник, який потім творив військову історію українську до кінця 1919 року. Начальник штабу дієвої армії, пізніше її командувач. Це був той, безперечно, найвидатніший старшина і полководець український, що створив республіканську армію України, який керував нею аж до здобуття Києва 1919 року, який був потім заходами "демократів" духу і розуму усунений від праці, а в трагічний момент початку останньої катастрофи 1919 року покликаний знову. То був той отаман Василь Тютюнник, що, запалений духом любові до Вітчизни, згорів, як свічка, на славу історії української, — людина, про яку ще багато напишуть історики і поети. Людина, яка для свого часу, для наших сумних днів була своєю величиною непримірною, незрозумілою, навіть чужою, як усі видатні українці нашої трагічної історії.

Тішуся надією, що авторові цих рядків ще пощастиТЬ колинебудь виконати обов'язок цілого життя — видати "книгу про Тютюнника". Тому обмежуся на цім місці тільки тим, що сказав вище. Оцей то Василь Тютюнник і був помічником полковника Мешковського. В той же день я побачився з Мешковським і був зарахований на службу в оперативнім відділі генерального штабу.

Почалася моя служба під зверхництвом старого, важного і відомого мені начальника, тільки тепер вже у відроджений Український Державі.

Головне управління генерального штабу, коли я вже добре приглянувся до нього, трохи розчарувало мене. Крім оперативного відділу, почасти розвідчого — I генерал-квартирмайстерства та відділу служби генерального штабу — II генерал-квартирмайстерства, — решта управління справляла, загалом кажучи, дуже "малоросійське" враження. Особливо це доводиться сказати про дислокаційний відділ, з яким я найбільше мав до діла (як завідувач дислокаційної частини оперативного відділу), на чолі якого стояв типово російський явно ворожий Україні — офіцер (ген. штабу підполк. Харітонов). Але саме відділ служби генер. штабу, завдяки помічникамі начальника його — підполковникові Безручикові, та оперативний відділ, завдяки керівникам його — полковникам

Мешковському та підполковникові Тютюнникові — були, власне, двома українськими оазами в пустелі “малоросійської” бюрократичності та російської ворожості.

Завдяки актуальному характерові праці в оперативному відділі та його особливому значенню для Української Держави 1918 року, він творив головний нерв не тільки військового, а навіть і політичного життя того часу.

І який же щасливий збіг обставин з'єднав у цім відділі таких визначних старшин і українців, як В. Тютюнник і Є. Мешковський.

Дуже мало було спільногого в характеристах цих двох людей. А втім, це не перешкоджало їм з'єднуватися в одноцільній гармонії активної й корисної праці.

Підполковник Тютюнник — енергійний, гарячий, вміть охоплював найскладнішу військову ситуацію і близькавично переходив до рішення, часто парадоксального в своїй талановитості. У цього старшини талант завжди виявлявся яскраво і сильно, і тому переважно домінував над холодним розрахунком.

Полковник Мешковський був персоніфікацією військовості і духовно, і фізично. Сувора дисциплінованість сuto військового, холодного й світлого розуму, солідний науковий багаж і, справді геніальна пам'ять — ось його найяскравіші прикмети, що не перешкоджали йому бути більш ніж старшиною генерального штабу. На мій персональний погляд, полковник Мешковський був своєю вдачею швидше командиром, начальником, аніж шефом штабу — наукової лябораторії. У нього була занадто сильна, занадто неелястична для старшини генерального штабу воля сuto полководчеського типу.

Я не скажу, що комбінація Тютюнник-Мешковський була близькою до ідеальної. Дві сильних волі не терпить разом апарат військової установи (і я не знаю, чи була б щасливою їхня співпраця в дієвій частині).

Але, власне, тоді, 1918 року, в оперативному відділі генерального штабу молодої держави — ця комбінація була чудовою.

Справа з'ясовується колосальною кількістю праці, що обтяжувала тоді оперативний відділ, і належним розподіленням, розмежуванням її між полковником Мешковським і його помічником. А праці було так багато, що одній людині

проводити її не було можливості. І керування оперативним відділом було, як це не дивно, поділене між полковником Мешковським і підполковником Тютюнником, зрозуміло, при цілковитій єдності системи і поглядів у обох старшин. Ця, може, й не суверено військова система була вимогою самого життя. І справді, в оперативному відділі тоді зосереджені такі справи:

- 1) Оперативне керування частинами на фронті;
- 2) Організація армії;
- 3) Реєстр частин;
- 4) Дислокація австро-німецьких частин;
- 5) Військові справи мирової конференції;
- 6) Контакт з німецьким командуванням;
- 7) Всі зносини з німецьким командуванням не тільки військового міністерства, а часто-густо й інших офіцій.

З такою кількістю праці могла справитися тільки по-двійна паралельна діяльність двох енергійних, невтомних і сильних волею робітників, таких, як ними були покійні Тютюнник і Мешковський.

І дійсно, в оперативному відділі тоді не було ані свят, ані урядових годин. Завдяки тому, що відділ був головним первом тодішнього державного життя, в ньому може більше, ніж деінде, відчувалася важливість часу для будування держави, відчувається, що жоден день, жодна година не сміє бути прогаяною. І як боляче, що не всі тоді інституції української держави відчували це саме.

Сам полковник Мешковський вічно бадьорий, вічно енергійний, рухливий і діяльний, був живим прикладом для своїх підлеглих. Він електризував усіх своєю енергією і цим, може, пояснюється, що він рідко вживав якоїбудь карти для підлеглих, крім виразнішого погляду, або (дуже рідко) лаконічного зауваження. Той склад оперативного відділу був напрочуд добрий. Біда була тільки з шефами канцелярії, які разів зо два мінялися, бож, дійсно, треба було мати особливі здібності, щоб у ті часи провадити складне, в кількох мовах, листування. Але в цілому склад оперативного відділу працював так, як тільки можна працювати в межах можливостей людині. Це була машина, пущена в максимальний рух і надихнена душою цієї машини — полковником Мешковським. Для такої праці — дисциплінованості й акуратності було замало. Потрібно було мати свідомість національно-державних завдань

України, потрібно було мати активний творчий патріотизм і, просто кажучи — самовідданість. Як успіває полковник Мешковський і як у нього вистачало сил керувати оперативними справами, вести складне листування і підтримувати постійний зв'язок з німецьким командуванням, буквально з усіх галузів політично-державного життя: виробляти різні штати, накреслювати різні проекти, робити сотні відповідальних доповідей, заступати військове міністерство України на “Мировій Конференції” з Москвою і заступати його бездоганно (щоденно в оперативному відділі автор цих рядків готував кілька спеціальних карт України для ілюстрування доповідей полковника Мешковського на конференції), інформуватися докладно про складну політичну ситуацію й бути в ній поінформованім так, як тільки один полковник Мешковський умів бути поінформованім, — це все було таємницею його надлюдської енергії й працездатності. До цього треба додати, що полковник Мешковський ще й читав лекції з політичної географії в Інституті Близького Сходу, що заснувався був тоді в Києві (він був одним із небагатьох українських викладачів цієї школи).

Натурально, що така визначна індивідуальність, як полковник Мешковський, в орбіті своєї широкої діяльності не могла не придбати численних ворогів. Але вороги полковника Мешковського в той час прислуговувалися тільки його славі, як українця, громадянина і старшини.

Пригадується такий випадок. Полковник Мешковський тількицю звідкільсь приїхав і гарячково щось пише при столі. Стукіт у двері: “Прошу” — звучить голос полковника. Входить молоденький русавий поручник, явно “тонного” вигляду, з адютантськими аксельбантами, й починає з сухо петербурзьким акцентом: “Гаспадін палковник! Генерал Н. пріказал мнє спросіть”... Але він мусів увірвати свою тираду під стримано-обуреним запитанням полковника: “Пане поручнику! Дозвольте запитати — в якій державі ми живемо?” — “Так точно, на Українє, я знаю, но єшо...” — “Так потрудіться розмовляти в офіційній установі державною мовою!” — “Слухаюсь! Но я, відіт лі, гаспадін палковник, єшо не науцілся і потом я із штаба Гетмана.” — “Тоді можете іти й доповісти генералові Н., що в оперативний відділ генерального штабу належить по довідки присилати старшину, який володіє українською мовою.” Поручник червоніє, ніяковіє і від-

ходить, буркнувши за дверима щось не дуже приємне на адресу "етіх щірих".

Такі сцени, трапляючись досить часто, звичайно, спричинялися до вироблення "опінії" про полковника Мешковського, особливо в "сферах", що комплектувалися тоді майже виключно з голодних петербурзьких урядовців, яким, зрозуміло, "ета Україна" була тільки тимчасовим засобом для "насищення" пустого шлунку.

Були й серйозніші випадки.

Тепер уже не секрет, що серед службовців генерального штабу були не тільки вороже наставлені до України російські старшини, але й просто денікінські шпигуни. На хабним, одвертим ворогом був один із начальників відділу в генеральнім штабі, підполковник Х-ов, який у справах іноді заглядав до оперативного відділу. А тому що цей суб'єкт не говорив на "етої мові принципіально", то відвідини ці мали завжди дуже небезпечний характер, принаймні для цього непроханого гостя. Пам'ятаю, як гарячий підполковник Тютюнник раз не витримав і кинув Х-ову в обличчя назву його дійсної професії, на що п. Х-ов поспішив ретируватися, щось белькочучи про "дуель". Але ні енергійні заходи полковника Мешковського, ні одверта образа, кинута Тютюнником, не захитали службового становища п. Х-ова. Він був "непреодолім". Фундамент його був дуже міцний. Українці — старшини генерального штабу мусіли, заціпивши зуби, працювати буквально у ворожому кублі, працювати й перемагати перешкоди для цієї праці, бо було ясно, що сидіти в цей час, склавши руки, робити веселі подорожі по Україні а ля деякі українські соціялісти — ця роль була негідна українця та ще й військового. І тих наших свatkів, що через "малоросійське недомисліє" сиділи по хуторах і "не підтримували влади гетьмана", ласково поступаючись своїм місцем в Україні в о р о г о в і, — і полковник Мешковський, і підполковник Тютюнник з обуренням одверто ганьбили й кляли. Але у відповідь діставали іронічну посмішку й навіть журливе співчуття — мовляв — "що ви знаєте, фахівці!". В цьому, власне, й треба шукати джерела того ставлення до своїх визначних Покійників, яким їх оточував загал аж до моменту їхньої смерті, гідної вояка, смерти на варті, під час виконання свого геройчного обов'язку — борця за волю Батьківщини. В цьому джерело тих епітетів, що їх повторюють деякі сліпці і досі:

“Зарозумілий отаманчук” — для Василя Тютюнника, що весь час провадив запеклу й успішну боротьбу саме з отаманією не на словах, а на ділі; і “Гетьманський фахівець” — для Євгена Мешковського, що був за часів гетьмана пострахом для малоросів і начальником майже єдиного, одверто й активно Українського відділу в найважливішій гетьманській інституції...

Це найліпша ілюстрація до психології “демократичного” натовпу.

IV

Так спливало наше життя в гетьманськім Києві 1918 року. Лише за мурами будинку на Банковій 11. Праця, праця й праця в сфері виключно військового життя, з однією думкою про створення міцної армії української. І багато політичних таємниць залишалося для нас, молодших старшин головного управління ген. штабу, невідомими, та й не мали часу ми їх узнавати. А в повітрі — щось відчувалося непевне. І це непевне ніби підганяло нашу працю, ніби миувесь час боялися, що ось-ось якісь події її перервуть.

Несподівано загуркотів одного ранку вибух набоїв на Звіринець... І вістрям гострого болю відбився в серці кожного українця, ніби примусив розбурхатися від сонячного сну і подивитися навколо себе.

Московський постріл в Айхгорна остаточно збудив усіх і стало ясно, що поки українські “партії” торгувалися між собою, а потім насолоджувались близкучою ролею Пилата, пасивно віддаючи Україну на розп’яття ворогам, прийшли москалі й різні чужі Україні люди і, так би мовити, “безкровно”, її завоювали. Ясно ставало, що гетьманський уряд являє собою лише звичайну вивіску, а країною править “Протофіс” і “Союз земельних собственніков” при допомозі карних експедицій.

І тоді ставало зрозумілим Шевченківське “Гірше ляха свої діти її розпинають”. Розпинають одвічним ледарством, духововою обмеженістю, хуторянством повітових робесп'єрів і марксів.

...Надходила осінь. Завжди веселе обличчя полковника Мешковського ставало щораз сумніше і вже рідко було чути його веселий бадьорий сміх, веселе слово... Як темна ніч, си-

дів за своїм столом підполковник Тютюнник, до якого ос-тannimi часами приходило щораз більше якихось незнайомих старшин.

Далі події пішли з хуткістю руху по похилій площі. Промайнула остання надія — кабінет ес-ефів — і згасла в два тижні. Нарешті — фатальний акт про “федерацію”, по-переджений нахабно-федеративним освідченням начальника генерального штабу, підполковника Слівінського (колишнього ес-ера, щоправда, військового часу) на зібранні старшин генерального штабу. Це освідчення зробило гнітюче враження.

Полковник Мешковський прийшов із зібрання в такім настрою, в якім ще його не доводилося бачити. Обурення, гнів, біль душили його і він не находив слів для виразів.

Якою Голготою був цей час для кожного українця! Знати, що всякий вибух, всяка спроба повстання — негайно приведе в Україну большевиків (а це було ясно для кожного військового) і, в той же час, уже не ставало сил терпіти далі щоденні образи, щоденне обильовування й гвалтування всього святого для українця — в Україні, на своїй рідній землі!

Усе, що почувало себе в Україні “общерусским” або просто “руссکим”, — усе це нахабно підняло голову й вивергало бруд і отруту.

Руки самі собою стискалися в кулаки, бажання крикнути цій гидоті “геть!” було велике, інстинктивне, палке, але... алеж кожному було ясно, що перший чин в цьому напрямку зруйнує хиткі підвалини з такими офірами започаткованої Державності, і в першу чергу зруйнує кадри армії. Було ясно, що повстання стане останнім зусиллям Самсона.

В оперативному відділі сірими сутінками висів смуток. На довершення всього — щез підполковник Тютюнник (квартира його стояла порожня).

Тільки військова людина може зрозуміти трагедію, яку тоді переживав полковник Мешковський, цей зразок військовости і... майже повної “аполітичності” — тільки патріот, тільки воїн.

Він знов, де перебуває Тютюнник. Більше того, завдяки йому й підполковникові Тютюнникові, з небезпекою для їх життя, в останніх днях було одіслано останній транспорт зброї й набоїв до куреня Січових Стрільців у Білу Церкву.

Полковник Мешковський не находив собі місця. В генеральному штабі нахабно ходили люди в блискучих погонах і з погрозою кидали усілд йому "щірий". В Києві були, безперечно, повстанські організації, але полковник Мешковський нікого в них не знав. Він був знайомий тільки з деякими ес-ефами

Пам'ятаю, як він розміркував: — "Підняти повстання тут, не така важка річ... обезбройти гетьманський конвой... Ах, нема Тютюнника!" Видно було, що сотні плянів вставали перед ним в ці чорні дні. І важко сказати, як би скінчилася існування полковника Мешковського тоді в Києві. А що воно скінчиться і хутко, — це для нього не було секретом. Опіння гетьманських, а вірніше — російських сфер про нього була відома: "самостійник і щірий, очень опасен, может іспортить всю дело" і т. п.

Питання було тільки в тім, як вивести полковника "в расход", щоб ця, будь-що-будь, відома в Києві постать щезла найбільш натурально. На цім місці хотілось б раз назавжди покінчти з дуже невдало складеною ворогами Покійного генерала казкою про "командування його гетьманом до французів, щобскорше привести їх на Україну" і т. п. (ніби республіканський уряд до Антанти нікого не командував!) Отже, беру сміливість ствердити, що командування це було зовсім не для того, щоб просити Антанту в Україну, а лише "для зустрічі Антанти", та й справа була зовсім не в тому, яке офіційне завдання було надруковане в документах полковника Мешковського. Справа полягала в самому факті командировки, командировки через повстанський фронт, командировки, що була вибрана як найліпший засіб поєбутися цього небезпечного "щірого", бож камарілья, яка посилала полковника Мешковського, була переконана (і не без підстав!), що посилає його на певну смерть.

Плян був хитрий і мстивий. Мовляв: загинеш від своїх же!

Вороги помилилися — і з жахом через кілька днів читали комунікати Галицької Армії за підписом полковника Мешковського, як начальника штабу.

Залишивтися ж у Києві до вступу в нього військ Директорії, випити гірку чашу до dna, — випало нам, молодшим співробітникам оперативного відділу генерального шта-

бу, самим, самотнім, без улюбленого начальника, без керування його, полишеним на власні сили...

Багато минуло часу з тої пори, було багато й радісного, й сумного (особливо сумного!), і спіtkалися ми знову з генералом Мешковським на спільній службі тільки через рік.

Багато пережив за той час Покійний, спочатку начальник штабу Південно-східньої групи, потім Волинської. Але ніщо не змінило цієї залізної людини. Це був все той же спокійний, дисциплінований і дисциплінуючий начальник, з тим же світлим розумом, з тією ж невичерпною енергією, з тією ж феноменальною пам'яттю.

V

...Був кінець страшного 1919 року. Отаман Тютюнник, пробувши в демісії несповна місяць, був знову покликаний рятувати Армію і Державність. Занадто він був українцем і вояком, щоб відмовитись від обов'язку. Україна була для нього дорожча за життя — і він переступив через свою ображену амбіцію, вибачивши тим сліпим, що кидали в нього брудом ще недавно. Але з 10.000 багнетів Наддніпрянської армії, які він передав своєму наступникові, він одержав від нього ледве 2.500, виснажених, споневіреніх, перемучених, обтяжених великими транспортами, ранених і хворих. Це вже була мокра солома, яку годі було запалити так, як він запалював війська в веснянім наступі того ж року. Але отаман Тютюнник знову запалав... І до останнього дня вірив, що запалить і військо. Бракувало тільки помічника в цей страшний дванадцятий час, коли довершувалися часи і реченні, коли рішалася доля України. І тоді, цілком природно, був покликаний полковник Мешковський, як начальник штабу армії.

Тільки помінялися місцями — хіба для них обох існували різниці між "посадами"? Обидва були українці і вояки. Обидва служили Україні, офіруючи їй всі свої сили, всю душу й розум.

Гадаю, що ні світова історія, ні світова література ще не знають того, як робили їх що переживали ці двоє воєначальників українських, даючи безприкладний зразок героїзму й віданості Батьківщині.

Отаман Тютюнник палав останньою, надлюдською енергією і породжував свої блискавичні наполеонівські пляні. Полковник Мешковський перетворював їх в останні трагічні накази, надавав їм форми.

І який же жах, яка трагедія була в тому, що дійсність сміялася ім в обличчя. Найбільш певні, найбільш прості пляни, перетворені в наказ, — були перекреслювані катастрофальними обставинами, що змінялися з калейдоскопічною хуткістю.

Це, здається, був один з останніх плянів. Польські війська наближаються до лінії Кам'янець-Проскурів-Шепетівка. Бувши певним, що ці три важливі пункти будуть зайняті польським військом, отаман Тютюнник рішає зосередити рештки армії за лінією цих пунктів, дати їм короткий відпочинок, розвантажити їх від ранених і хворих, і, добре знаючи, що дні Денікіна пораховані, через кілька днів, за росіянами, що відступали, поволі займати Поділля. Плян до геніальності простий, логічний і цілком легкий до виконання. Дається відповідний наказ і вимагається від уряду відповідних кроків.

Але треба ж було злой долі, щоб польське військо, зайнявши Шепетівку і Кам'янець, — чомусь не зайняло Проскурова, і штаб армії, під гарматним вогнем слабенького денікінського відділу, мусів через кілька днів вирушити з Проскурова в час, коли наказ цей вже виконували війська.

“Победітелі” впевнено увійшли до Проскурова, не сподіваючись, що їхня перемога була перемогою Піrra.

А українська армія конала... Останній акт трагедії... Останній плян, страшний, відчайний, не плян, а надія на Господа Милосердного, щось подібне до того, коли, збившись зі шляху в хуртовину, візник віддається на інстинкт коней... Плян полягав у тому, щоб прослизнути між большевиками й добровольцями, і потім бити слабшого з них. Але й цей плян був закреслений любарським “переворотом”, який, власне, зробився інтродукцією Зимового Походу.

Страшні були два чи три дні Любара, опис яких нагадав би найжахливіші сторінки з Едгара По.

Пекельно-страшна остання ніч... Тріюмвірат з хитрого пів-пугачова Волоха, божевільного Божка і дрібного шахрая Данченка, що, бажаючи захопити владу, ограбували передовим державну скарбницю, зайняли телеграф і телефон і виставили по дорогах свою варту.

Штаб армії видав начальникові Юнацької Школи полковникові В. наказ: негайно арештувати Волоха, Божка й Данченка. Але Школа почала мітингувати й наказу не виконала.

Штаб армії мусів вночі виїхати негайно до Чорторії...

Любарські події здавалися "великими" тільки сучасникам. В дійсності вони були останнім мазком пензля, останньою крапгою над "ї" цілого комплексу попередніх подій, цілої попередньої системи.

І тепер можна з певністю сказати, що навіть заарештування внутрішніх зрадників не змінило б, а хіба загальмувало б на якийсь час дальші події.

І ще одно напевно можна тепер сказати, що Любар, власне, морально вбив отамана Тютюнника і його фізична смерть кільканадцять днів пізніше була тільки наслідком цієї моральної смерті.

Він уже був з підвищеною температурою, коли вирушали до Чорторії. Полковник Мешковський, можливо, був з температурою ще більшою, але його велетенське здоров'я дозволяло триматися майже нормально. Тільки в Чорторії його підкосило і він мусів лягти.

Останню диспозицію своєму заступникові (як найстаршому рангою), отаманові Омеляновичеві-Павленкові в Зимовий Похід отаман Тютюнник писав при температурі 40 ступенів. І, тільки зробивши всі розпорядження, здавши армію, він знепритомнів, щоб уже не встати й померти після страшних терпінь від розриву серця, що ціле життя билося для України.

Залізне здоров'я полковника Мешковського, що переніс, пролежавши лише 2 — 3 дні, майже цілу хворобу на ногах, дозволило йому ще доглядати в останні дні свого товариша по збройі улаштовувати йому почесний похорон.

Але смерть ненадовго розлучила нерозлучних. Через півроку куля одвічного ворога, при відході з рідної землі, підкосила багатирське життя генерала Мешковського, і він з'єднався з отаманом Тютюнником там, де немає "ні печалі, ні воздихання".

Там вони обидва відпочивають від надлюдської, понадсильної праці на землі для Рідного Краю.

* * *

Хай вибачить пам'ять Покійного генерала Мешковського, що спомини ці не мають пляну, що вони лише мало

пов'язані уривки, схематичні і неповні. Але сподіваюсь, що й по цих небагатьох рисах читач домалює собі постать генерала-лицаря без догани, громадянина й вояка, людину, що пройшла крізь життя з гордо піднесеним чолом, просто й прямо, не хитаючись і не збочуючи — так, як дай Боже пройти всякому чесному українцеві свій від Бога визначений шлях на землі.

Майбутні письменники України напишуть про таких людей, як Мешковський і Тютюнник, прекрасні книжки. Але ми, наочні свідки, занадто близько бачили їхню велич на грізним тлі недавніх подій, щоб спокійно й докладно їх змалювати.

(Писано в таборі Щипіорно, восени 1922 року)

Микола КАПУСТЯНСЬКИЙ,
генштабу генерал-хорунжий

БІЙ ПІД ЧОРНИМ ОСТРОВОМ

На початку липня 1920 р. штаб 6-ої польської армії розташувався в м. Прокуріві. Разом із ним розташувалось і управління 1-го генерал-квартирмайстра українського ген. штабу. Там же перебував і Головний Отаман Симон Петлюра в окремому потязі. В штабі були одержані відомості, що ліве крило кінноти Будьонного загрожує залізничному сполученню Прокурівова з Волочинським. Для штабу 6-ої польської армії та всіх установ її запілля створилася небезпека, що їх можуть віддірати червоні.

1-ий Генерал-квартирмайстер полк. Мешковський дав наказа евакувати до Волочиського в першу чергу потяг Головного Отамана, якому й пощастило проскочити через найбільш загрожений Чорний Острів. Вночі проти 6 липня вирушив з Прокурівова перший ешельон з правою генерал-квартирмайстра й частинами запілля 6-ої польської армії. Увесь особовий склад був озброєний карабінами, додано також два кулемети. Бойових частин не додано.

Ешельон швидко рухався, щоб проскочити Чорний Острів. Ралтом о 1 год. вночі потяг зупинився. Пролунала стрілянина й зойки поранених у передніх вагонах. Больше-вицька кіннота висадила в повітря місток перед Чорним Острівом. Паротяг і п'ять перших вагонів розбились вдрузки...

Здавалося, що будьонновці осягнули свою мету: штабовий потяг серед темної ночі міг легко потрапити до їхніх рук. Але славний вояк, полковник укр. генштабу Є. Мешковський, не розгубився. Він вискочив із вагона і своїм характерним могутнім голосом гукнув:

— “Чого злякалися? До зброї! Постішайтесь всі до мене!”

Його поведінка, грізний наказ та мудрі розпорядження врятували ситуацію. Він вишикував у сотні всіх, хто тільки був: поляків, наших штабових старшин, козаків, писарів, навіть цивільних урядовців. Щоправда, бійців було небагато, але їх очолив хоробрій командир і він змінив обставини на краще. Одну сотню полк. Мешковський відряджає на південь від залізниці, а сам на чолі другої (70-80 людей) з гвинтівкою в руках кидається в атаку просто на Чорний Острів, уздовж залізниці.

Червона кінна бригада, що була розташована в Чорному Острів та в околицях, зосереджує по ешельону й атакуючим шалений вогонь з гармат, кулеметів та гвинтівок. Але все намарно. Ніщо не може стимати рішучої атаки полк. Мешковського! Темрява ночі сприяла бойовому розгортанню його відділу, а швидкий рух, уміння пристосуватися до місцевості та влучний вогонь допомогли дальшій акції.

О 9 год. вранці Чорний Острів був у наших руках. Ворожа кіннота відступила на південний захід, за болото. Перемогу одержано. Полковник Мешковський прямує далі... Він хоче захопити останню переправу й цим забезпечити Чорний Острів та ешельон від ворога. Але не пощастило йому здійснити цей останній намір. Розривна ворожа куля влучила полк. Мешковського в ногу, розторочивши вище коліна кістку й вирвавши шматок тіла. Тяжко поранений, полк. Мешковський впав...

Проте, в нього ще вистачило сили далі керувати боєм і відповісти набік від обстрілу. Ралтом друга куля прошила йому руку.

Ледве пощастило вірним козакам і сотникові Чисто-сердову винести полк. Мешковського з поля бою. Мало не дві години перебував він, тяжко поранений, під обстрілом і страшною спекою. Полк. Мешковського донесли до вагона, де на нього чекала вірна дружина Єлісавета Олександровна.

Уже 12 година... Бій шаліє далі! Червоні енергійно наступають: наші козаки завагалися. Полк. Мешковський передає команду отаманові Ю. Тютюнникові, що також був при ешельоні. Цей останній дає наказ поволі відходити від Чорного Острова.

Червоні посилили вогонь, але не відважувалися кинутися на багнети відважних оборонців. Наші козаки, збентежені втратою свого командира, нетерпляче чекали на допомогу з Прокурівом. Але вона не надходила. Червоні окремою колоною також заатакували Прокурів, але були відбиті. Нарешті, десь близько 3-4 год., прибув паротяг, що зупинився за $1\frac{1}{2}$ -2 кілометри від ешелону, побоючись обстрілу ворожих гармат.

Раненого полковника поклали на залізничну дрезину і пані Мешковська при допомозі двох козаків потягнала її по рейках. Залізничну колію видно, як на долоні, обстріл триває далі. Козаки лишають дрезину та ховаються від куль за залізничним насипом. Бідолашна пані Мешковська, перевтомлена, в тяжкій розпуці тягне далі дрезину. Не раз і не двічі зупинялася, її серце ось-ось розірветься від напруження, але треба рятувати улюбленого чоловіка, бо буде запізно. На лихо зустрінувся на насипу якийсь польський ксьондз і він, замість допомогти пані Мешковській, сам сів на дрезину й вона змушені була везти свого пораненого чоловіка й цього "широго" божого служителя...

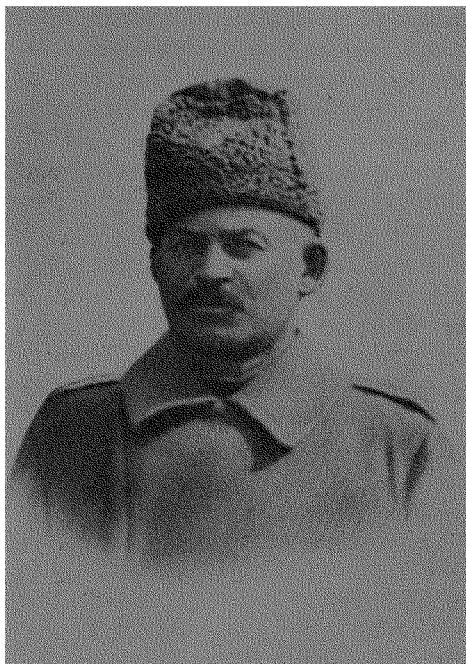
Уже на останньому кілометрі з-за насипу вискочив наш козак і він то вже всіх трьох довіз до паротяга. Паротягом швидко дісталися до Прокурівом. Тут полк. Мешковському подано першу медичну допомогу, але, як потім виявилося, невдалу. Лише через три доби полковника довезли до Тернополя, божі мости були висаджені в повітря. Одразу по приїзді 9 липня ампутовано йому ногу, бо під гіпсовими бандажами утворилася газова флегмона, Алеж було вже запізно. Полк. Мешковського не стало. До останньої хвилини він не втрачав свідомості, ввесь час потішав свою дружину і вмер так само гідно, спокійно й мужньо, як і жив, працював та боровся за Рідний Край. Його передсмертні слова хай будуть нам дороговказом: "Протягом усього життя моого на першому місці завжди був обов'язок!"

* * *

Яку ж науку нам дають славний бій під Чорним Острівом, лицарська поведінка полк. Є. Мешковського та його геройчна смерть від тяжких ран?

З боку військового — це є повчальний приклад пере-

моги якості перед кількістю, перемоги сильного духа над матерією, блискучий зразок накинення своєї волі ворогові та, нарешті, роля й вага командира у висліді бойових чинів. Для доказу цього, коротенько розглянемо перебіг цього бою.

С. Мешковський на фронті 1917 р.
в ранзі капітана генштабу.

Увечері 5 липня Головний Отаман, а з ним і перше генерал-квартирмайстерство було ще в Проскурові. Полк. Мешковський дбав не про себе та своє управління, ні — він в першу чергу виряджає потяг Головного Отамана, й лише довідавшись, що він проскочив Чорний Острів, рушає

в дорогу й собі. Це була свідома жертва, щоб зберегти вождя, бо загибель Симона Петлюри в той час була б тяжкою втратою для української справи.

Під Чорним Островом, як ми зазначили, створилася катастрофальна ситуація. Ворог обстрілює з гармат, кулеметів і гвинтівок, цебто велика ворожа частина вчинила організований напад. Для охорони потяга не приділено жадної бойової частини, в вагонах якась людська мішанина. Коменданта не призначено. І при цих обставинах полк. Мешковський перебирає керування та авторитетно організовує спротив. Усіх примушує виконувати свої накази. Одразу виробляє плян бою, розподіляє сили та відповідно їх скеровує. Слід пригадати, що тут же перебував відомий з своєї відваги повстанський отаман Юрко Тютюнник, який пізніше був командиром цілої групи українських військ.

Але не він перебрав керівництво. Сильніша індивідуальність полк. Мешковського опанувала ситуацію. Всі одразу повірили в бойовий хист та здібності полк. Мешковського та без надуми пішли на його наказ.

Нарешті зібралася мала кількість бійців із двома кулеметами. Їм треба було змагатися з цілою бригадою відомої кінноти Будьонного. Це ж вона прорвала фронт регулярних польських частин, це ж кіннота Будьонного розтрощила майже дві польські армії й змусила їх до панічного відступу. Яким же способом боротися з нею? Для більшості могло здаватися, що треба або, забравши з собою жінок і скарбницю, відходити під прикриттям ночі на Проскурів, або боронити ешельону, розташувавшись обабіч залізниці. Полк. Мешковський, маючи малу кількість бійців і техніки, проте переважав ворога духом і відвагою. Він наказує рішуче заатакувати ворога та вибити його з Чорного Острова. Сам він не лишається позаду для керування боєм, навпаки — з гвинтівкою в руках веде ударну частину в наступ. Він добре розумів, що тільки його особистий приклад та безпосереднє керування можуть в цих важких обставинах виповнити людей відвагою й викликати в них бажання перемогти переважаючі ворожі сили.

Полк. Мешковський здійснив свій намір. Він здобув перемогу над досі непереможною грізною кіннотою Будьонного. Цим він зокрема довів:

1) Що хоробру піхоту не може перемогти кіннота, коли на чолі її стоїть відповідний командир.

2) Що в скрутних моментах, найліпший спосіб для слабшого перемогти ворога — це є атака, а не оборона.

3) Що активний і заповзяливий майже всюди вириває почин із ворожих рук та накидає йому свою волю (як бачимо, полк. Мешковський змусив червоних перейти від наступу до оборони).

4) Що ця перемога над бригадою, досі завжди непереможної будьонновської кінноти, свідчила не про її силу, а про малу боєздатність польської піхоти та недосвідченість її керівників, які не відважувалися на полі бою протиставитися цій кінноті, а майже завжди рятувалися від неї втечею.

Цікаво пригадати, що в дальшому знов таки українські частини (6-а дивізія полк. Безручка) дали відсіч кінній армії Будьонного під Замостям, де вона заломилася в триденних кривавих атаках та, втративши віру в свою непереможність, незабаром відступила назад.

Це було головною причиною поразки червоної армії та нових успіхів польсько-українських військ.

5) Що роля вождя та бойового командира в бойових акціях має першорядне значення. Під Чорним Островом перемогу здобув полк. Мешковський, він зорганізував людей, він запалив їх відвагою і він же завдав поразки червоній кінноті.

Ми певні, що без полк. Мешковського большевики ввесь ешелон були б захопили, людей порубали, а жінок згвалтували б. Можна припустити, що червоні, твердо опанувавши Чорний Острів, не дали б теж змоги штабові 6-ої польської армії продертися до Тернополя. Отже, скажемо — це був командир з ласки Божої, відважний старшина українського генерального штабу й справжній син українського народу. Цим то він так і імпонував своєму військовому оточенню.

Після смерти полковник Мешковський наказом військового міністерства УНР був підвищений до ранги генерал-хорунжого.

Вічна слава і пам'ять генералові Євгенові Мешковському!

Микола ТАТАРУЛЯ, полковник

ГЕНЕРАЛ Є. МІШКОВСЬКИЙ І ПОДІЇ ТОГО ЧАСУ

Ніхто більшої любови не має над тут, як хто власне життя поклав би за друзів своїх.

(Євангелія Івана, 15:13)

Полковника Є. Мішковського я зновував ще в Києві на весні 1918 року, коли він стояв на чолі оперативного відділу головного управління генерального штабу (ГУГШ). В цьому штабі, але в іншому відділі, служив і я.

Перша ж безпосередня моя зустріч із полковником Мішковським уже в ролі його підлеглого відбулася на весні 1920 року в Кам'янці-Подільському, після угоди нашого уряду з поляками і після закликання центральних установ до активної праці.

Полковник Є. Мішковський був призначений на начальника мобілізаційної управи головного управління генерального штабу. Сама управа складалася із трьох відділів: мобілізаційного, укомплектування і зв'язку. Начальником відділу був генштабу підп. Снігірів, а я на посаді помічника цього відділу.

Армія наша в той час, після нападу на неї трьох ворожих сил: більшевиків, добровольців і поляків, була роз'єднана на три групи, які не мали між собою постійного зв'язку і перебували в різних станах і на різних територіях. Одна група під командою генерала Омеляновича-Павленка оперувала в запіллі більшевиків, друга група під командою полковника Удовиченка оперувала в районі Могилів-Нова Ушиця і третя (6 дивізія) була в стадії формування при

допомозі поляків у Ланцуті-Бересті. Я не згадую тут Галицької Армії, що перейшла була спочатку набік добровольців, пізніше до більшевиків.

Мобілізаційна управа при таких умовах, коли ми не мали певної території, не могла обмежитись лише якоюсь роботою в справі мобілізації та укомплектування, та ще в руках такого досвідченого і активного старшини генеральского штабу як полковник Мешковський, тому мусіла взяти на себе всі функції 1-го генерал-квартирмайстра. І справді, невдовзі управа була поширена ще двома відділами — оперативним і розвідчим і перетворилася на 1-ше генерал-квартирмайстерство на чолі з генерал-квартирмайстром полковником Є. Мешковським.

Пізніше, після з'єднання всіх армій в один противі більшевицькому фронту і в наслідок військових подій, 1-ше генерал-квартирмайстерство відділено від ГУГШ і як керівний орган всіма озброєними силами увійшло в СТАВКУ ГОЛОВНОГО ОТАМАНА.

На весні 1920 року, після угоди уряду з поляками, події стали розвиватися дуже швидким темпом. Наступ поляків, яким пощастило так легко розбити більшевиків і зайняти Київ, дав змогу з'єднати наші групи в єдиний фронт, а центральним установам перейти до Вінниці.

До цієї легкої перемоги над більшевиками польсько-українських військ великою мірою спричинилась армія генерала Омеляновича-Павленка, що до моменту загального наступу зруйнувала майже все запілля південно-західного фронту більшевиків. Ця її робота знайшла відповідну і серйозну оцінку в статті полковника Мешковського в українській газеті, яка виходила в той час у Вінниці. Автор порівнював цю перемогу з відповідними великими чинами відомих полководців європейських армій.

З переходом до Вінниці робота в штабі закінчилася. Зраз же приступлено до організації запасних бригад для кожної дієвої дивізії, для її поповнення.

Водночас відбувалася надзвичайно інтенсивна праця в справі організації вищого керівного органа всіма озброєними силами держави — “Вищої Військової Ради”. Велась творча робота в справі організації всього того, що могло б спричинитися до змінення збройної сили і авторитету влади.

У цій великій і самовідданій роботі поруч полковника Мешковського, військового міністра полковника Сальського, генерала Сінклера — в штабі можна було бачити генерала Омеляновича-Павленка, Тютюнника, Трутенка, командирів запасних бригад — Осмоловського, Сірка й інших. Фронт, запілля і центральні військові установи з'єдналися для спільнної, дружної і творчої роботи для зміцнення своєї власної збройної сили в формі сучасної регулярної армії. Для полковника Мешковського не існувало встановлених годин праці в штабі, поза цими годинами, цілком віддаючись справі, він брав роботу з собою на помешкання і вже зранку штаб був завалений його творчою роботою, виконаною вдома.

Лише через поляків в той час ми мали відчинене вікно в Європу, а також сподівалися правдивого освітлення нашого руху, крім того, думали добути санітарну допомогу, зброю й амуніцію для своєї армії.

Але, на жаль, наша армія майже не отримувала зброї та амуніції від поляків, які й самі для себе отримували її з великими труднощами.

Також і поводження польської армії і цивільної влади з місцевою людністю, а особливо на залізницях, цілком була завойовницька, що утруднювало можливість знайти підтримку серед нашої людності щодо поповнення нашої армії, і авторитет нашої влади в очах людності так само через це падав.

Полковник Мешковський, до якого з великим довір'ям і повагою ставилась польська вища влада, як до людини одвертої, щирої і чесної, людини, яка могла взяти на себе відповідальність за свої вчинки, вживав усіх заходів, щоб не дратувати населення таким поводженням.

“Наш народ добрий і м'який, добрым поводженням з ним багато від нього дістанете, в противному разі він вас вижене з своєї землі, а разом з вами і нас” — так говорив часто полковник Мешковський, дорікаючи польським чинникам за їхне поводження. Були приклади, що відділи польських військ, забираючи у місцевого населення харчі, не пластили грошей, та ще й насміхалися, кажучи: “Там за нами йде Петлюра, він вам за це заплатить.”

Може це робили провокатори, а може несвідомість поляків, чи просто зневажливе ставлення до своїх союзників, якими ми були в той час.

На залізницях запроваджувано польську адміністрацію і польську мову. Тому наша влада ніде не мала ніякого впливу, ані жадного авторитету. Нічого подібного навіть при німецькій окупації не робилося. Особливо це почувалось на залізницях, що входили в обсяг діяльності нашого штабу по відділу зв'язку, бо призначенні відділом коменданти на станціях не могли працювати в таких умовах.

Усе це було добре відоме в штабі, але по приїзді до Вінниці начальника польської держави Пілсудського на спільну нараду в нашим урядом полковник Мешковським в окремій доповідній записці ще раз підкреслив і зауважив, що таке ставлення поляків до угоди з нами дасть дуже шкідливі наслідки в справі спільної боротьби з большевиками.

Уже від початку червня у Вінниці почувалась якась непевність серед самих поляків. До штабу вдалося привести двох польських жовнірів, які втекли з Бердичева і оповідали, що в цьому районі большевицька кіннота прорвала польський фронт. І справді, — вже 6 червня польська армія разом із нашою 6-ою дивізією залишили Київ большевикам, бо мали у себе в запіллі прорив під Бердичевом і Житомиром, що його зробила кіннота Будьонного, а 8 червня наш штаб, разом із польським штабом генерала Ромера і нашими центральними установами, залишили Вінницю і перейшли спочатку до Жмеринки, а пізніше до Прокурівського, де наш штаб (1-ше генерал-квартирмайстерство) лишився при ставці Головного Отамана, а решта ГУГШ і всі центральні установи знову перейшли до Кам'янця-Подільського.

У Прокуріві наш штаб спочатку розмістився у вагоні, а потім перейшов у помешкання до міста. Головний Отаман містився увесь час у потязі в своєму вагоні на ст. Прокурів. Штаб 6-ої польської армії також перебував у місті Прокуріві. Лише через нього ми мали можливість зноситись з усіма групами наших військ на фронті.

Польська армія під тиском большевиків відступала по всьому фронту, а разом із нею і наші війська, прикриваючи її правий фланг від Жмеринки і до Дністра, крім 6-ої дивізії, що відступала в середині польського фронту.

При такому стані речей — сумна і тяжка була робота в нашему штабі.

На всі наші домагання від польської влади про змobilізування людності в повітах — Кам'янецькому, Прокурів-

рівському і Ново-Ушицькому, які вже втрачалися і для поляків, що вважали їх за свої, ми отримали дозвіл в той час, коли розпочати мобілізацію було вже неможливо, бо армія залишала ці повіти большевикам.

Сумно було 5 липня перед вечером полковникові Мешковському говорити Головному Отаманові, що треба їхати в Галичину до поляків.

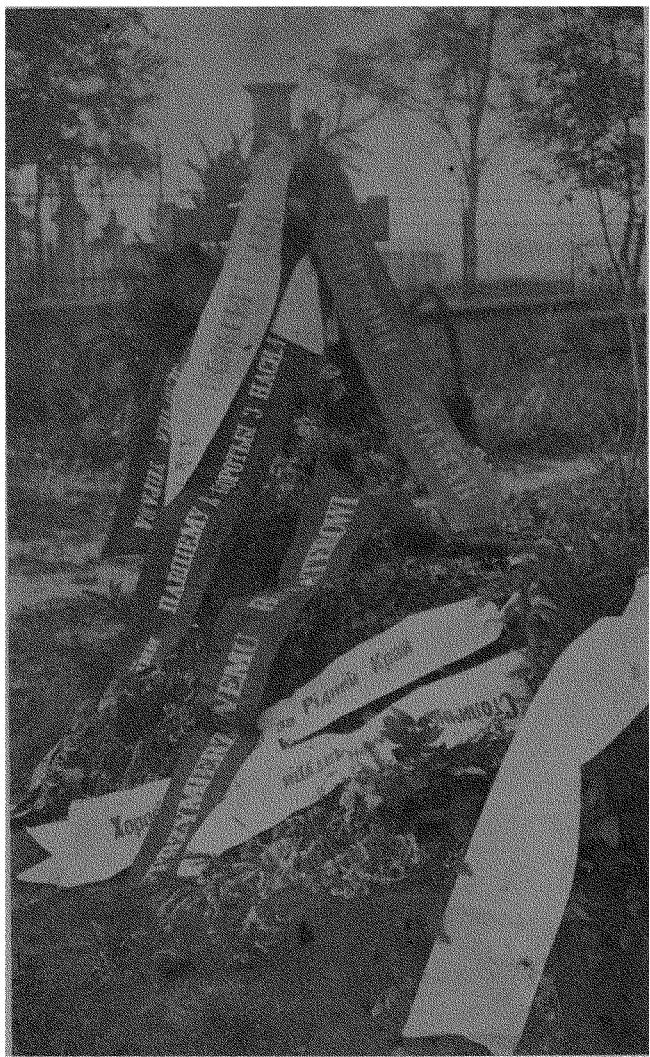
Довго не хотів він говорити про це безнадійне становище, але ті відомості, що ми їх мали в штабі в той час, показували, що большевики в околицях Проскурова і відділи їхні вже прямуть на Фільшин, щоб відрізати шлях відступу в Галичину. З години на годину чекали нападу большевиків на Проскурів.

Як зараз пригадую собі мою подорож з полковником Мешковським зі штабу до вокзалу, де в той час навантажували в потяг штабове майно.

“Тяжко мені було говорити Головному Отаманові”, — так казав мені полк. Мешковський, — “про наше безнадійне становище і про неможливість утриматися зараз на своїй землі, але мусів сказати Отаманові одверто, що треба йому їхати в Галичину і то не гаючи часу. Дуже засмутився Головний Отаман, було видно, що це його тяжко вразило”.

Здається, о 9-ій годині потяг Головного Отамана від'їхав на Чорний Острів. Слідом за ним мусіли вирушати й ми. Але доля не судила нашому штабові так легко виїхати з рідного краю... 6-го липня нам довелося після того як наш потяг зазнав аварії, витримати ще бій з большевиками під Чорним Островом. Цей бій відібрав від нас кращого сина України і видатного військовика — полковника Євгена Мешковського.

Уночі проти 6-го липня, о годині 12-їй, наш потяг разом із штабовими відділами 6-ої польської армії вирушив на Чорний Острів. Оперативний штаб 6-ої польської армії і комендатура лишились у місті, тому що частини польського війська ще були на залізниці під Жмеринкою, тоді як большевицька кіннота вже маячила на південь від Проскурова — Фільшина і далі тримала напрямок на Бізалію. Польський штаб також був на поготові зустрінути большевиків у Проскурові. І справді, як пізніше ми довідалися, тільки наш потяг відійшов, як на Проскурів напала большевицька кіннота, але її поляки відбили.

**Могила генштабу полковника Є. Мешковського на цвинтарі
в Тернополі після похорону 1920 р.**

Маючи на увазі можливість нападу на наш потяг більшевиків, усі старшини штабу й козаки були озброєні гвинтівками і кожної хвилини були на поготові.

На жаль, в нашему потязі були жінки й діти, здебільшого дружини й діти старшин штабу, і це трохи нерувало всіх.

Рівно о 1-ій годині ночі, не доїжджаючи до ст. Чорний Острів, ми почули страшний тріск, стався поштовх, у вагоні все поперекдалось, все заметушилось, світло погасло, діти підняли плач, в темноті нічого не можна було розібрати. Потяг зупинився. Як ось методичне тарахкотіння кулемета, що сипав свої кулі вздовж потяга, зразу дало нам зрозуміти, що наш потяг зазнав аварії і що ворог тепер обстрілює нас.

Миттю всі старшини й козаки вискочили з гвинтівками з вагонів. Пролунав бадьорий і владний голос полковника Мешковського: — “Чого злякалися? До зброї!” — кинув він для бадьорости, проходячи вздовж потяга від свого вагона, що був трохи віддалі від нашого. На щастя, наш вагон був в середині довгого потяга, тому найменше потерпів.

Не зважаючи на те, що в потязі було багато польських вояків з їхніми старшинами, ініціатива активної оборони потяга перейшла до нас, а на чолі її став сам полковник Мешковський.

Розгорнувшись в лаву, нас невелика група з підп. генштабу Пересадою на чолі, вирушила в напрямку пострілів вперед і вправо від потяга.

Ніч була темна, нічого не можна було розібрати. Трохи посунувшись наперед, ми напоролись на велике болото. Я був надісланий до полк. Мешковського з вісткою, що з правого боку болото, яке не можна перейти ні нам, ні ворогові, і розвивати тут наступ неможливо. Навколо полковника Мешковського зібралось уже чимало жовнірів, що пізніше повілазили з вагонів.

Починало вже сіріти небо. Вислухавши мого звіту, полковник Мешковський наказав мені забрати частину людей, що були біля нього, і вирушити наперед і трохи вліво з лівого боку потяга (в напрямку його руху) і прямувати на кущі, що ледве були помітні, коли трохи розвиднілось. Як пізніше виявилось, це була східня частина села Мартинівки. Він наказав підтримати його наступ, який він сам поведе

вздовж залізниці з рештою людей. З правого боку, здається, був залишений лише дозір біля болота.

Полковник Мешковський з гвинтівкою в руках, на чолі своєї лави став наступати вздовж залізниці на головні ворожі сили в напрямку на станцію Чорний Острів. Сильним вогнем із гвинтівок він примусив большевицьку кінноту відступити. Втративши багато раненими й забитими, большевики відступили далеко за ст. Чорний Острів. Полковник Мешковський провадив далі наступ аж поки впав, пораний в стегно і в руку.

Пізніше полковник Мешковський вислав невеличку групу — душ з десять під командою полк. Рукина для оборони потяга зліва. Ця група опісля приєдналась до мене.

У нашому потязі також був отаман Юрко Тютюнник із своїм ординарцем, що приїжджали кіньми в службових справах в Проскурів до штабу, і не встигли їх залагодити, тепер разом із нами їхали потятом.

* * *

Подаючи нижче короткий опис Чорноострівського бою і його схему, я, звичайно, зупиняюся докладніше на роботі моєї дільниці, як мені більше відомої, решту відомостей подаю зі слів інших учасників. Місце поранення полковника Мешковського показую зі слів сотника Чистосердова, що був увесь час разом із ним. Розташування сил ворога показую приблизно остільки—оскільки вони нам виявились з нашої лінії бою.

Моя лава, приблизно душ 25 - 30, що складалась переважно з польських жовнірів, які, не розуміючи моєї української команди, все ж, видно, догадувались, що треба робити, і в добром порядку хутко вирушила в указаному напрямку. На мое щастя, серед них знайшовся молодий польський санітарний старшина, що добре розумів українську мову і перекладав мої команди і розпорядження польською мовою.

Оглянувшись південносхідню частину села Мартинівки, ми просунулися наперед і знову наткнулися на непрохідне болото. Стало вже зовсім видно. Трохи вліво нас, із села Війтівці, показався большевицький роз'їзд чоловіка 4, що напоровся на нашу лаву і став утікати. Ми його обстріляли, але

він все ж утік у село Війтівці і нам довелося зайняти позиції біля кладовища, прикриваючи дорогу, що звідти йшла прямо на потяг. Тут саме підійшов полк. Рукин зі своїми 9-тю українцями і влився з ними в мою лаву.

Тим часом кінні роз'їзди ворога спішилися і стали оточувати півколом нашу позицію, стріляючи в нас здалеко віддалі, а артилерія їхня, що стояла в селі Педоси, відкрила та-кож вогонь з двох гармат по нашій лаві, по південносхідній околиці Мартинівки і навіть намагалась обстрілювати потяг. На щастя, чомусь вона стріляла на удар, і не завдала нам шкоди.

Інші дві гармати, мабуть, стояли в самому Чорному Острові і обстрілювали потяг вздовж нього. В потязі лишились лише жінки й діти та старшини і козаки зв'язку, які ввесь час старались зв'язатися з Проскуровом телеграфною лінією, що їм пізніше і вдалося.

Через деякий час я отримав повідомлення від сотника Чабанівського, що залишився зі старшинами зв'язку в потязі, про поранення полковника Мешковського і що його заступає отаман Тютюнник.

Трохи пізніше він же надіслав до мене підмогу під командою сотника Крижанівського з одним кулеметом, який на велику віддаль відкрив вогонь по ворожій батерії, що стояла в селі Педоси.

Незабаром під'їхав до мене на коні і сам отаман Тютюнник з ординарцем, оглянув позиції, ознайомився з нашим становищем і наказав лишатися й далі тут до його розпорядження, а в разі відступу — брати напрямок на село Грузевиця.

З нашої позиції було видно, як ворожа кіннота, приблизно з полк, скупчувалася на станції Чорний Острів, підходячи з боку Фільштин-Педоси, очевидно з наміром атакувати нас уздовж залізниці. В самому Чорному Острові на станції горів весь час довгий потяг з паротягом на чолі.

О 2-ій годині прийшов наказ від отамана Тютюнника відійти на південнозахідну околицю села Грузевиці.

Під час відходу на позицію до Грузевиць, на нас напала большевицька кіннота, що вийшла з села Війтівці і обстрілювала нас із кулемета. Відстрілюючись так само з кулемета, ми стримали наступ і відійшли до села Грузевиці.

Пізніше, коли потяг був уже атакований ворожою кіннотою, за версту від потяга, на нашу лаву, що складалась уже виключно з українців, які зійшлися сюди з усіх дільниць бою, наскочили два большевицькі вершники, з яких один, не встигши вскочити в нашу лаву, був, можливо, поранений нами, бо впав з коня і заліг за штабелями, що захищають залізницю від снігу, а другий встиг втікти назад і сховатися за насипом залізниці.

Мабуть їх привабив отаман Юрко Тютюнник, що з своїм ординарцем гарцювали на добрих конях у нашій лаві. Після того отаман Тютюнник видав наказ відходити до Прокурів, і сам також поїхав туди. Нобіч нас відходили на Прокурів дві польські військові частини, що під кінець бою прийшли бути нам на підмогу з Прокурів, але мусіли разом з нами відходити назад. По дорозі на Прокурів ми зустріли польський аероплан, що летів дуже низько в напрямку до потяга, який був уже у ворожих руках.

Під час самого бою старшинам зв'язку пощастило зв'язатися з Прокурівом і Гречанами. Спочатку з Гречан прибув паротяг, але не мав стільки пари, щоб узяти хоч частину потяга і мусів повернутися назад. Пізніше прибув паротяг із Прокурів, вже під час наступу й атаки большевицької кінноти на потяг. Цей паротяг ледве встиг узяти один вагон і відвезти в ньому пораненого полковника Мешковського до Прокурів.

Відступаючи від большевиків, ми повернулись до Прокурів, який був на бойовому стані після відбиття атаки большевицької кінноти вночі. Нас прийняла при вході в Прокурів застава — ціла польська компанія (сотня), яка після дозволу штабу 6-ої армії пустила нас до міста.

У самому Прокурів ще лежали забиті коні під час нічної атаки большевиків на місто і на вулицях стояли кулемети. Тут же, біля штабу, я зустрів коменданта м. Прокурів підполковника польської служби Негребецького, колишнього свого однополчанина з російської армії. Від нього я дівдався, що ранений генерал-ювартирмайстер полковник Мешковський у вагоні на станції, так само і решта наших вояків. До них вирушили й ми.

8-го липня зранку ми вирушили в Галичину, бо ворожа кіннота була вже розсіяна і шлях був вільний, а 9-го були вже в Тернополі. Там, на вокзалі, ми довідалися, що полков-

никові Мешковському ампутовано ногу вище коліна, і що після цієї ампутації він помер. Ця вістка дуже приголомшила всіх нас. Це була тяжка втрата.

Полковник Євген Мешковський, це один із перших старшин генерального штабу, що широко й одверто став на службу своєму народові і захищав його інтереси. Він віддавав усі свої знання і досвід на створення української збройної сили в формі сучасної регулярної армії, яка зможе забезпечити вільне існування і розвиток нашої нації, встановить своєю міццю кордони наших земель і оборонить їх від ворогів.

* * *

Сумно нам було ховати свого дорогоГО начальника в далекому від рідної його Полтавщини місті Тернополі. Прекрасну промову виголосив у церкві уніятський священик. Вшанувавши щирими словами Небіжчика, він закликав нас не хилити голови, а й далі завзято боротися за волю нашого народу.

На самому кладовищу добру промову виголосив польський генерал Ромер, який польською мовою висловив думку, — що коли батьківщина в небезпеці, то кращі сини йдуть на перший заклик рятувати її і віддають за неї життя. Вказавши на труну Небіжчика, він сказав: “Це один із тих кращих синів батьківщини, що, побачивши її в небезпеці, пішов і віддав за неї своє життя.” Так само чудову патріотичну промову виголосив галицький поет Остап Луцький, що в той час перебував у складі нашого штабу як начальник одного з відділів.

Нема чого й говорити про взаємне довір'я і зрозуміння між Головним Отаманом Симоном Петлюрою і полк. Мешковським, цих широ відданих ідеї української державності людей. Це завжди можна було спостерігати, перебуваючи в нашему штабі. За це так само свідчить і наказ головної управи війська Української Народної Республіки ч. 250 від 30-го вересня 1920 року, про увічнення пам'яти Небіжчика. Найголовніші точки наказу — це видача премій за оригінальні військові твори українською мовою і заснування двох стипендій імені Небіжчика при українській гімназії — на Полтавщині і однієї при Кам'янецькому університеті для сиріт

українських вояків, що загинули під час визвольної боротьби за самостійність України.

* * *

Вісім років проминулося від того часу, коли сталася ця сумна подія.

Немає вже не тільки полковника Мешковського і багатьох інших геройів наших, немає вже в живих і ТОГО, що міг узяти в руки керму народного руху і спрямувати його на створення власної хати — Української Народної Республіки... Немає того, що так глибоко розумів справу утворення в першу чергу національної армії, і який завжди в цьому знаходив підтримку найкращих синів своєї батьківщини, що для них питання національно-державне завжди було вище питань соціально-класових...

Немає Головного Отамана Симона Петлюри.

Рука ворога українського народу знищила цього непохитного вартового національної ідеї.

Не помилки Симона Петлюри чи українського уряду не дали змоги довести діло ще при його житті до кінця, а лише "пропаший час" — оті 250 років перебування України в межах російської імперії, що витравили розуміння національної окремішності в українського народу від російського і зробили питання соціально-класові та ще в плянетарному маштабі близькими за свої національно-державні.

Віримо, що народ наш тепер уже пробуджений до свого національно-державного життя, особливо тими, що з любови до нього віддали вже своє життя. Отже, скінчivши з соціальним питанням чужого гатунку, дійде до розуміння тих страждань, на які він засудив свою національну армію та її проводирів, що розпорощені тепер по цілому світі. Не схиляючи своєї голови перед ворогом, вони чекають ще голосу з дому, щоб повернутись і охороняти оселі й добробут свого улюблена народу в своїй дійсно вільній і не від кого незалежній Українській Державі.

А тим героям, що на цьому тяжкому шляху страждань склали свої голови, нехай збудує наш народ у Золотоверхому Києві Український Пантеон і складе належну хвалу й пошану. Бо без виховання національного, без культу національних героїв не може бути нації.

6. VII. 1928 року.

Олександр КОЗЬМА,
генерал-хорунжий технічних військ

ГЕНЕРАЛ Є. МІШКОВСЬКИЙ В КИЄВІ

(Мій персональний спомин про генштабу полковника
Є. Мешковського)

Літо 1918 року. Полковник Натієв наказав мені їхати з ним до Києва, щоб розв'язати остаточно цілу низку питань в справі формування Запорізького Корпусу, який мав у своєму складі: 1) піхотну дивізію з чотирьох полків; 2) кінний Костя Гордієнка полк з 900 шабель і близько 1000 коней; 3) гарматний полк; 4) важку гарматну батарею, 5) кінногірську батарею; 6) інженерний полк, що складався з двох куренів — саперного і телеграфного; 7) залізничний курінь з двома добре влаштованими потягами та двома залізничними майстернями з фронту від залізничних куренів (тоді дуже велика вартість, а тепер, я гадаю, їх ніде нема); 8) автопанцирний дивізіон на 18 чудових машинах з відповідним персональним складом; 9) авіаційний загін з 12 аероплянами, 16 літунами, серед яких було 3 петліста; 10) телеграфний відділ з апаратами Юза при штабі корпусу; 11) польовий інженерний парк з великим запасом різного технічного приладдя як, наприклад, дві льори колючого дроту, близько 10.000 добрих лопат, стільки ж сокир, кілька десятків бочок бензини, нафти та мастила, окремий запас найкращої бензини для літунів тощо; 12) колосальну для окремого корпусу інтендатуру, що мала повнісінські три потяги по 50 — 70 вагонів кожний (скільки тільки міг витягнути паротяг "Щ"); 13) управу інспектора гарматних справ; 14) управу інспектора технічних справ; 15) управу корпусного лікаря; 16) охоронний курінь біля потягів інтендатури; 17) штаб корпусу з комендантською сотнею, що мала добре озброєну кінну чоту і т. д.

Одно слово, корпус був справжній, а не “дутий”. Людей ніколи не було менш 15.000, а як коли їх кількість доходила до 25.000 — 28.000 чоловіка.

Військове ж міністерство ввесь час уважало, що є лише бригада полковника Натієва. Згідно з колишніми штатами російської армії, командирові бригади належав лише один старшина адьютант і більш нічого. Таким чином, на думку військового міністерства гетьманського уряду в Україні, полковник Натіев з одним старшиною повинен був працювати, щоб керувати цілим корпусом без усякого штабу. Треба відзначити ще, що корпус увесь час бився в різних місцях з большевиками, при чому частенько в 2 — 3 різних напрямках, що були на сотні верст один від одного.

Крім того, доводилося провадити політику з німцями, які косо дивились на корпус, бо з ним вони мусіли рахуватись як з реальною національно-українською силою, а через це мусіли віддавати частину майна, відбитого від ворога, та ще все те, що відбивали самі українці, теж не попадало до німців.

Через такий погляд на справу військового міністерства, на чолі якого при Центральній Раді стояв такий обмежений своїм військовим вихованням старшина, як підп. кордонної охорони Жуківський, який принципово все скорочував, не зважаючи на те, чи можливо працювати в такому стані, дуже тяжко було щось зробити. Надалі при гетьмані з'явились нових три вороги корпуса Запорозьців, а саме: 1) помічник військового міністра генерал Лігнау, 2) начальник головного постачання генерал Стойкін та 3) начальник генштабу підполковник Слівінський.

Усі троє вони вважали, що Запорозьців треба скасувати, але не могли одверто цього виявити, бо корпус уже мав свою бойову славу та історію, а тому рішучі й одверті спроби знищити корпус могли б викликати обурення населення, чого дуже боявся взагалі гетьманський уряд... Але ці три лобродії ввесь час різними засобами перешкоджали корпусові працювати, а через це виникало багато непорозумінь.

Щоденно години дві-три, а то й п'ять сам полковник Натієв чи начальник штабу корпусу, або хтонебудь із заступників командира корпусу з його доручення провадив прямим дротом розмови з Києвом апаратом Юза, який ввесь

час гримів і деренчав при штабі корпусу. В наслідок цього корпус мав щодня найсвіжіші вісті як від телеграфного агентства, так і від тих наших запорозьців, що їх командував Натієв для зв'язку та для збирання інформацій в столиці України...

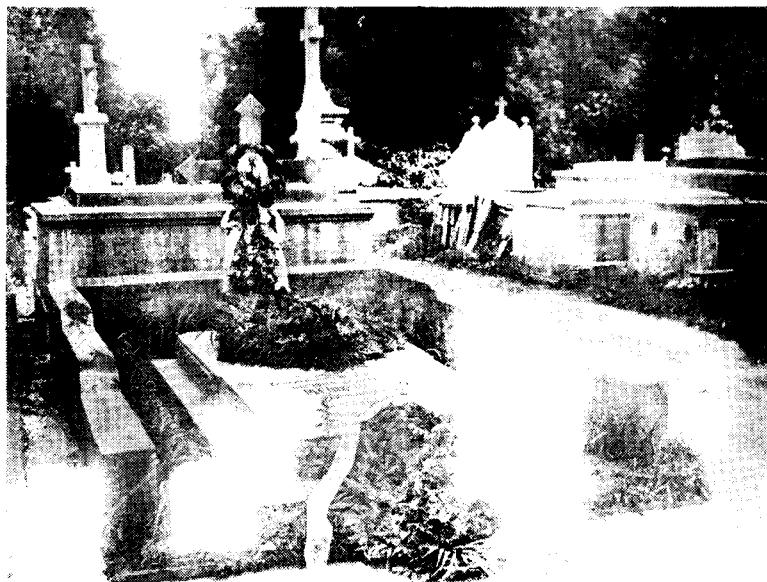
Найбільше і найчастіше доводилось говорити апаратом Юза з генштабом, а через це надалі в Києві і апарат Юза перенесли з телеграфічної контори в помешкання генштабу. Найчастіше до апарату в Києві підходили полковник Мешковський та підполковник Тютюнник, що був 1919 року Головнокомандувачем армії УНР і загинув від тифу. Від цих двох старшин генштабу ми, запорозьці, знали все, що нам належало знати, а частенько довідувались і про те, чого могли б вони і не казати, але вони нас повідомляли про деякі заходи, що їх уживало вищезазначене тріо “Лігнау і к-о”. Це давало нам змогу удаватися до своїх заходів та утворювати “контр-маневр”, бо у нас були свої впливи на гетьмана, наприклад, наш колишній начальник запорозького загону генерал Прісовський, який займав при Центральній Раді посаду особистого коменданта Києва (це щось подібне до генерал-губернатора), а при гетьмані був комендантом палацу — це щось подібне до “Міністра двору його величності”, як було при царі... Отже, генерал Прісовський частенько нас інформував про все і рятував від різних каверз того злочасного “тріо”...

Усе це я вазначив, щоб ясно було, в яких умовах доводилось вести розмови з нами, запорозьцями, блаженної пам'яти полковникові Мешковському...

При таких умовах і я, приїхавши з полковником Натієвим літом 1918 року до Києва, добре познайомився з полковником Мешковським... Кажу “добре” познайомився, бо я і раніше був знайомий із ним, але мало доводилось із ним говорити, бо то було знайомство, як казали колись, лише “шапошне”.

Коли ми окремим потягом іхали до Києва, то нас затримали на станції Бобринська, бо якийсь добродій із Знаменки доніс гетьманському урядові, що корпус Натієва наступає на Київ, що потяг із самим Натієвим уже пройшов Знаменку, не зважаючи на заборону коменданта станції точно. На станції Бобринська до мене з вартовим звернувся австрійський майор з вимогою віддати йому зброю (йому на-

казано з Києва обеззброїти потяг Натієва). Я преспокійно вийняв із кишені складаний ножик і подав його майорові, сказавши, що іншої зброї у мене з собою нема, а там, на фронті, я маю звичайну гвінтівку, яку персонально відбив у більшевиків у київських вуличних боях, але зараз її, на

Могила генштабу ген.-хорунжого С. Мешковського на цвинтарі в Тернополі.

великий жаль, з собою не захопив і т. і. Одно слово, непорозуміння вияснено і нас пропустили до Києва. Тут багато довелося натискати на різні пружини, бо я, як колишній "Начальник зв'язку військового міністерства" знав мало не всіх діячів як великих, так і дрібних. Але мушу тут зазначити, що найбільше я використовував ласкавість полковника Мешковського, який давав мені різні інформації, особисто ходив зі мною по різних відділах, завдяки чому я ніде не діставав відмови, скрізь нашу "запорозьку справу" розв'язувано щасливо.

Історія України розвивалась далі своєю чергою... Весна 1919 року... Станція Христинівка, потім Ватніярка й Слобід-

ка... Начштабу східного фронту полковник Мешковський, а я інспектор технічних справ Лівобережжя і далі така ж посада в Запорозькому корпусі, до якого отаман (полковник) Балбачан прилучив навіть усі частини Лівобережної України, якими він керував в операціях проти більшевиків... Отамана заарештував "батько" Волох, який незабаром захворів на тиф... Надіслали до нас командиром корпусу полковника Липка, але його заарештував в Умані полк "імені Головного Отамана Петлюри", як гетьманця, що воював з повстанцями противгетьманцями. Тоді очолив корпус "державний інспектор корпусу" — зовсім не військова людина, учитель Данченко, який в питаннях постачання поставив на чолі всього телеграфіста чи телеграфного дозорця Славгородського, надавши йому особистим наказом "диктаторські права"... Потім видужав "батько Волох" і знову почав керувати Запорозьким корпусом...

Описати все, що робилося в ці історичні часи, в декількох словах просто неможливо.

Переходжу до славнозвісного "універсалу", виданого у Валніарці, коли "запорозьці" були відрізані від решти армії, бо Жмеринка опинилася в руках більшевиків... Я кажу "запорозьці", а не "східний фронт", бо, власне, дев'ять десятих східного фронту являв собою 25.000 Запорізький корпус, до якого додали деякі дрібні частини, назвавши це все "східним фронтом"... Під час видання "універсалу" я був у другому ешелоні штабу Запорозького корпусу, де містились усі інституції, додані до штабу корпусу, і частина штабу,крім оперативного відділу, який містився в першому ешелоні.

Наш потяг стояв на станції Слобідка... Я особисто читав "універсал"... Добре пам'ятаю, що під ним не підписались полковники генштабу Воскобійників та Мешковський (начштабу корпусу і начштабу східного фронту), не зважаючи на те, що від них вимагали, щоб і вони, як присутні на нараді, теж підписали цей універсал...

Дивувався я тоді, що цей, на мою думку, безглуздий акт, підписали добре знайомі отамани й полковники.

Добре пам'ятаю, що деякі "добродії" нападали тоді взагалі на членів генштабу, вважаючи їх за "старорежимніків" через те, що вони відмовились підписати цей жалюгідний документ...

Персонально я ніколи не втручався в політику, але хоч-не-хоч доводилось частенько розмовляти з політичними діячами, завдяки чому і був завжди в курсі політичних справ. Завжди я рішуче відмовлявся давати поради в політичних справах, посилаючись на наказ, що армія “apolітична”... Проте, дехто з військових знали, любили і провадили політичні sprawи...

Багато дуже порядних діячів УНР, що роблять політику і тепер, потрапили тоді з цим універсалом у дуже кепське становище. Я вважаю, що полковник Мешковський виявив багато “громадської мужності”, відмовившись підписати той історичний документ. Далі я, після переходу корпусу через Румунію, захворів на повортний тиф і не зустрічався більше з полковником Мешковським ніколи.

20 - 23 серпня 1921 р. Табір ч. 10 біля м. Каліша у Польщі.

**Володимир САВЧЕНКО,
генштабу полковник**

СВІТЛІЙ ПАМ'ЯТІ ГЕРОЯ

Я познайомився з Євгеном Васильовичем 1902 року перед самим від'їздом до військової школи. Він почав військову службу "вольноопределяючимся" в 44 піх. дивізії, 174 п. Роменському полку. В той час, у цій самій дивізії, служили "вольноопределяючими" я, генерал-хорунжий Базильський, генерал-хорунжий Вовк, останній не тільки в дивізії, але й в одному полку з Небіжчиком. Полки наші стояли на Київщині. Їduчи в Чугуївську військову школу на іспити з метою вступити до неї, ми випадково зустрілися на одній з вузлових станцій. До того часу я не був знайомий, алеж по-військовому швидко познайомився з усіма колегами по дивізії, в тому числі і з Євгеном Васильовичем. З першого разу на мене зробили враження його богатирська постать і повсякчасний регіт, і я мимохіт звернув на нього увагу. За деяким винятком ми всі склали іспити в Чугуївську військову школу, де й пробули вкупні майже три роки. Євген Васильович був завжди енергійний і здібний до науки, а також володів доброю пам'яттю. Він швидко схоплював усе те, що викладали лектори, перетравлював і тримав у голові. У нього вистачало вільного часу на читання різних наукових книжок, а також любив займатися математикою і захоплювався астрономією, якої, безумовно, не було в програмі навчання. Видно було, що це людина не звичайна, і справді — він швидко висунувся серед товаришів і був старшим "португей-юнкером". Красномовством він ніколи не володів. Спочатку на першім курсі Йому, як видно, важко було справлятися з чистою літературною російською мовою. З першого слова, хоч би як він намагався чисто розмовляти по-російському, можна було сказа-

ти, що то не росіянин, а українець. Як приклад, наведу такий факт: одного разу, складаючи іспит із фізики, він замість "колесо", сказав "колесо", чим викликав усміх серед більшості товаришів. В ті часи гадали, що то вираз мужицький, або щонайменше семінарський, і більшість не розуміла того, що він висловився своєю рідною мовою, а тому нема нічого смішного. В неофіційних стосунках він завжди у військовій школі розмовляв по-українському. Після цього випадку його прозвали "колесо". Але в вічі йому цього ніхто не посмів казати.

Треба зауважити, що Євген Васильович був надзвичайно гонористий, володів колосальною фізичною силою і жартів із собою не любив і не допустив би. Він мало з ким у військовій школі сходився близько на "ти". Любив підкоряті собі інших, а коли хто не піддавався його впливу, то взаємні ставали напруженими. Так було і зі мною. Хоч ми і не сварились, але через обопільну упертість у характерах, близько і не сходились у школі. Євгена Васильовича я знав як людину тверезу, що чесно виконує службові обов'язки, і завжди байдуру. Хто його близько не знав, то на перших порах міг дістати враження не на його користь. Він міг видатись трохи грубуватим, але в дійсності це була дуже ширя й добра людина. В 1905 році він скінчив Чугуївську військову школу за першим розрядом і взяв вакансію до Петербургу, якщо не помилляюсь, в 194, або 198 під. Олександро-Невський резервовий полк.

Як видно, ще в військовій школі він твердо вирішив складати іспити в академію генштабу, а тому за всяку ціну хотів триматися близче до неї, щоб бути в курсі академічних справ. Ось чому, мені здається, він пожертвуав старилими польовими полками і взяв вакансію в резервовий полк.

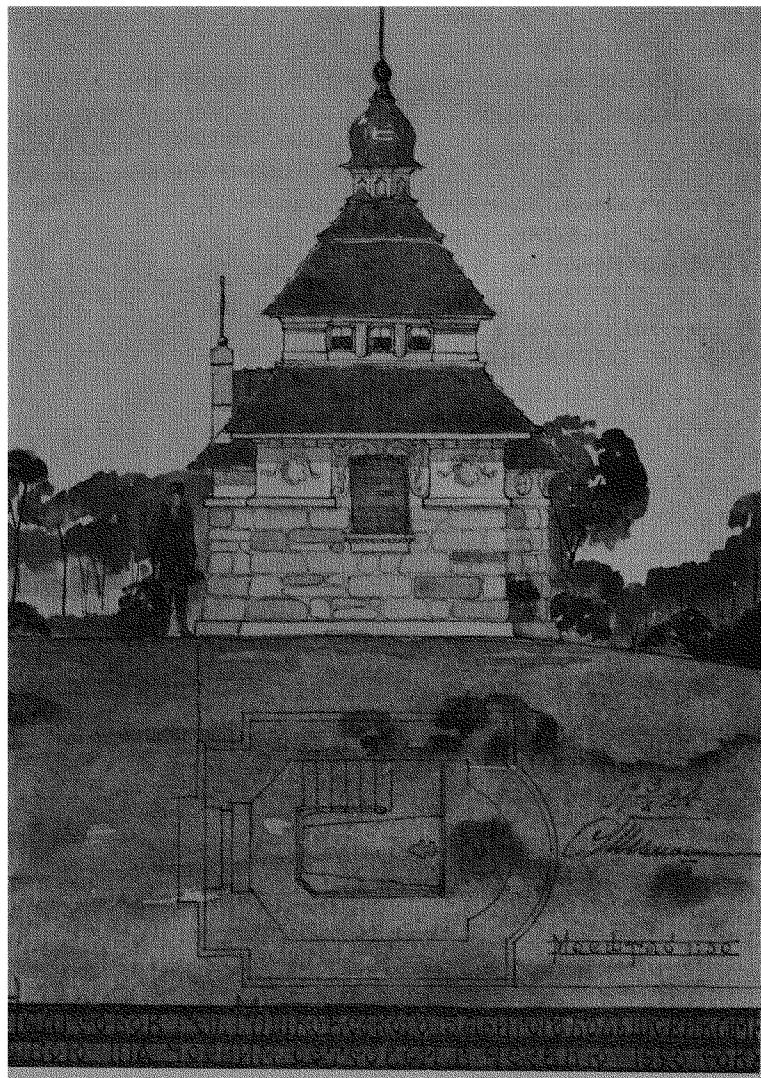
Після закінчення 22-го квітня 1905 року військової школи, я попав до Манджурії, а Євген Васильович до Петербургу, і я загубив його слід. В червні 1918 року, після довгої розлуки, я зустрів Євгена Васильовича в Києві в ГУГШ.¹ Про київський період його життя я майже нічого не знаю. З-го березня 1919 року, проїжджаючи зі штабом 7-ої української дивізії (16 загін) через станцію Козятин, я несподівано зустрів Євгена Васильовича на пероні вокзалу. Він дуже мені зрадів, ми поцілувалися і він мені запропонував посаду в йо-

¹ Головне Управління Генерального Штабу.

го штабі. В той час він був начальником штабу східнього фронту. Я згодився на його пропозицію і був призначений начальником залізничної частини в оперативнім відділі. З цього моменту я вперше в житті став під його керівництво і служив із ним до червня 1919 року, коли в Східній Галичині цей штаб був розформований. Цей період визвольної боротьби багатий на різні несподіванки і, безперечно, був найбурхливіший.

На мою думку, в той бурхливий період кращого начальника штабу східнього фронту трудно було знайти. Він мав найкращі риси полководця, тобто швидко розбирався в обставинах і негайно переводив у життя своє рішення. За цей короткий період командувачі фронту мінялись як рукавички якоїнебудь капризної великосвітської пані, а він залишався на своєму посту і було корисно з такими рисами мати начальника штабу. Навіть такі демагоги, як Волох і Божко, рахувалися з ним і його боялися. В найкритичніші хвилини, коли всі розгублювалися, він не падав духом. Це був не тільки велетень тіла, але й духа. Пригадаймо Вапнярку, Бірзулу, моменти перед Дністром в 1919 році.

Я переконаний в тому, що якби не Євген Васильович, то в районі Бірзули скінчилось би різаниною між своїми, а це використав би ворог, і коли б кому й пощастило добрatisя до Румунії, то не в такому складі і при гірших умовах. Річ у тому, що штаб східнього фронту змушений був обставинами на фронті відходити на Бірзулу. Але в той час на станції Бірзула і в її районі була розташована Запорозька Січ під керуванням "отамана Божка". Він хотів заарештувати штаб східнього фронту. Про це штаб довідався, не доїжджаючи однієї станції до Бірзули. Своєчасно було дано знати деяким частинам і панцерникові Годлило-Годлевського, які зосередились в районі станції Бірзула. Таким чином пляни Божка були розшифровані. Коли штаб східнього фронту був сильним, то деякі командири окремих частин оточили Євгена Васильовича з проханням обезбройти Божка. Але не такий то був час, щоб можна було з користю для загальної справи зважитись на такий крок. З фронту тіснили нас большевики, в запіллі, в районі Роздільної, — румуни, французи і добровольці,ставлення яких до нас не ясно було виявлене, його можна швидше вважати за вороже. Військо східнього фронту, безумовно, було сильніше, ніж Запорозька Січ, і справилося б з нею, але

Проект надгробка ген.-хорунжого Є. Мешковського, роботи
інж.-архітектора С. Тимошенка.

кожний козак був на вагу золота. Жертви були б з одного і другого боку. Євген Васильович без пролиття братської кропі зумів вплинути на Божка і використав Запорозьку Січ як бойову частину проти ворога на фронті.

Од Бірзули Запорозька Січ ішла в ар'єгарді, прикриваючи відхід війська до Дністра, і своє завдання виконала.

У Євгена Васильовича, зважаючи на його прямий, одвертій і рішучий характер, було немало і ворогів, але він на це не звертав ніякої уваги, а йшов своїм шляхом. Його провідною зіркою була українська ідея. Він чесно працював на користь Батьківщини. Він кілька місяців на моїх очах працював удень і вночі, і я не знав, коли він спав. Він раніше всіх вставав, пізніше всіх лягав. Тільки його богатирський організм міг витримувати таку надлюдську працю.

Як начальник, він був вимогливий і вимагав праці. Про підлеглих він завжди якнайкраще ліклувався. Завжди підлеглі були всім забезпечені. За підлеглого він стояв горою і готовий був посваритися і з начальством і з своїми приятелями, якщо ті не мали рації щодо його підлеглого. Навпаки, більшість начальників, з якими мені доводилось служити, не мали такої горожанської мужності. Щоб не зіпсувати товарицьких відносин або щоб начальство на них косо не дивилось, вони готові були в жертву принести свого підлеглого, хоч би правда була на його боці.

З 27-го травня 1920 року мені пощастило вдруге бути під його керуванням і вже до самої його смерті. Тоді він займав посаду I-го генерал-квартимайдстра ГУГШ, після Жмеринки — начальника штабу Головнокомандувача. Цього в наказі по Головній Команді не було зазначено і через це постали тертя між начальником штабу армії Омеляновичем-Павленком, генштабу полковником Липком і ним. Ці тертя припадають на проскурівський період 1920 року. В цей момент, окрім армії Омеляновича-Павленка, були такі війська, які цьому штабові не підлягали: 6-та стрілецька дивізія, яка в той час в оперативному відношенні підлягала 3-ій польській армії, що оперувала на Волині, 3-тя залізна дивізія, яка в той час із 12-ою польською дивізією складала групу і підлягала командирові 12-ої піх. польської дивізії, і запасні війська, які теж не підлягали командувачеві армії Омеляновичеві-Павленкові. Між іншим, запасні війська під час прориву вночі проти

4-го липня відіграли ролю бойових частин через те, що в запіллі у нас не було резервів.

I-ше генерал-квартирмайстерство ГУГШ було відділене від УГШ і містилося у Жмеринці, де й Ставка Головного Отамана військ УНР і штаб 6-ої польської армії. Операційні пляни із начального доведутства військ польських передавались у штаб 6-ої польської армії і відтіля в I-ше генерал-квартирмайстерство ГУГШ, і за підписом Головного Отамана і I-го генерал-квартирмайстера ГУГШ виходив оперативний на-каз армії Омеляновича-Павленка. Таким чином I-ше генерал-квартирмайстерство духовно об'єднувало всі українські війська. Якби не згода Головного Отамана, то 6-та стрілецька дивізія не була б у 3-ій польській армії і 3-тя залізна дивізія не складала б групи з 12-ою польською дивізією, отже I-ше ген.-кварт. в проскуровський період фактично являло собою штаб Головнокомандувача українського війська. Хоч про це офіційно ніде не було зазначено.

У той історичний момент кращого генерал-квартирмайстера і начальника штабу Головнокомандувача і підшукувати важко було. Можливо, що хтонебудь із старшин генштабу трохи краще знати штабову службу, але в більшості, яких я знаю, не було тієї рішучості, енергії, швидкості і вміння розбиратися в тяжких обставинах.

Як я уже вище зазначив, Євген Васильович ніколи не розгублювався, швидко розбирався в обставинах не тільки стратегічних, але й політичних і негайно вживав заходів відповідно до обставин. Цими рисами дуже рідко хто володіє.

Я був свідком під Чорним Островом, як він спокійно, енергійно й розумно віддавав розпорядження відповідно до обставин, що тоді створилися.

Мені доводилося від лекого чути, що він не мусів бити з лавою в атаку. Але хто пригадає ті обставини, загальну розгубленість, коли момент вимагав близкавичної рішучості, відваги, щоб підняти дух маси і попередити ворога, той погодиться, що полковник Мешковський зробив так, як слід було робити отаманові-лицареві. Його рішучість змусила ворога бути обережним і врятувала життя багатьом людям. Не треба забувати, що ворога було не менше одного кінного полку з трьома-чотирма гарматами, а нас було і мало і

більшість “нестроєвщина”, а до того ж ми не мали жадної гармати.

В особі Євгена Васильовича підлеглі втратили доброго, справедливого і дбайливого начальника, український генштаб — кращого старшину в ліпшому розумінні цього слова, українське військо — полководця, яким він, напевно, був би в майбутніх війнах, якби доля не одібрала у нього життя, а Батьківщина — втратила великого патріота.

14 березня 1923 року.

Андрій ЧИСТОСЕРДІВ, полковник

ВРАЖЕННЯ ЗБЛИЗЬКА

Сьогодні минуло рівно п'ять років з дня лицарської смерти незабутнього велетня української армії тенштабу генерал-хорунжого Євгена Васильовича Мешковського. П'ять років тому в цей день українська армія в особі небіжчика знала ще однієї із тих великих втрат, які кривавими літерами мусить бути записані на сторінках історії визвольної боротьби українського народу за свою державність. Перед ім'ям Небіжчика мимохіті схиляється чоло кожного чесного українця, бо воно нагадує одного з тих наших справжніх лицарів, які на ділі показали, як треба боронити свою Батьківщину, безкорисно віддавши в жертву їй всі свої широкі знання, сили і нарешті життя. Завжди святим це ім'я буде і для наших нащадків, які через ці великі жертви, нарешті відчуватимуть щастя і радість “панування у своїй стороні”.

Мені пощастило досить довтий час бути дуже близькою людиною при генералі Мешковському. Я був також свідком його лицарської смерти і я хотів би в коротких рисах намалювати його діяльність того періоду, що відбувся перед моїми очима.

Уперше я здобувся з ген. Мешковським у штабі Волинської групи, куди він прибув на посаду начальника штабу групи, здається, в серпні місяці 1919 року. В той час я був при штабі на посаді помічника начальника оперативного відділу. Щоб яскравіше уявити собі роль і значення ген. Мешковського для Волинської групи, я дозволю собі пригадати такий факт. Після закінчення праці комісії, в якій я був членом, в справі ліквідації Володимиро-Волинської оперативної групи, (ця група на початку українського перевороту опе-

рувала самостійно на польському відтинку, займаючи фронт по лінії Торчин-Горохів-Поріцьк, а приблизно в червні місяці 1919 року була ліквідована і її частини влились у Волинську групу), я прибув до м. Кам'янця-Подільського, де з'явився до головного штабу, з проханням призначити мене до Дієвої армії. Побачивши з моого службового списка, що я ще під час війни довго виконував штабову службу, мені сказали, щоб я почекав 2 — 3 дні з тим, щоб одержати призначення до штабу однієї з частин армії. На це я відповів, що я хотів би одержати призначення до Волинської групи, щоб разом служити з моїми товаришами, які перейшли туди після розформування Володимира-Волинської оперативної групи. Мені відповіли, що до Волинської групи їхати немає рації, бо ця група незабаром буде розформовуватися як небоездата. “Тоді і я розформуюсь”, — жартуючи відповів я, — “а покищо прошу дати мені призначення до цієї групи”. Моє прохання взяли до уваги і я, одержавши відповідні документи і маршрут, поїхав до Волинської групи, де й був залишений при штабі групи на посаді помічника начальника оперативного відділу.

Ознайомившись із життям цієї групи, я невдовзі перевонався, що ця група, як бойова одиниця, втратила для армії всяке значення і для загальної користі, безумовно, треба її якнайшвидше розформувати, бо я не уявляв собі такої сили, яка б змогла переродити всенікій організм її. Для характеристики її внутрішнього стану досить сказати, що, наприклад, штаб групи ніколи не знатав точного стану частин, які якось жили своїм життям, нагадуючи штабові про своє існування лише в тім разі, коли напевно знали, що зі штабу можна щось одержати. Відділ постачання не тільки не виправдував свого призначення, але сам животів лише добровільними датками від частин “по доброму знайомству”. Такий був загальний стан групи, не зважаючи на те, що штат постачання був такий великий, що ген. Мешковський вважав за потрібне при реорганізації постачання відправити на фронт більше як 50 старшин із загального числа тих, що обслуговували цю установу. Не треба вдаватись у подробиці, щоб уявити собі, що могла така група дати для армії. І ось до групи прибуває новий начальник штабу, тоді генштабу полковник Мешковський. Умілою залізною рукою він відразу оживив цей “живий труп”, даючи на кожному кроці відчу-

вати кожному свою енергію, рішучість, надзвичайну працездатність та уміння керувати складною військовою частиною. Якраз під час його прибуття Волинська група, згідно з наказом штабу армії, мусіла сконцентруватися в районі Тульчина (тоді йшла підготовка до загального наступу по всьому фронту). В штабі помалу розробляли план переїзду групи залишницею, але праця посувалася так мляво, що навіть трудно було собі уявити, чи вдастся цей переїзд, чи ні, бо виходило, що немає ешелонів, то частини не підготовлені до вантаження, то міняється порядок вантаження і т. д. А коли цю справу взяв у свої руки новий начальник штабу, то вся група була перевезена протягом трьох діб, не порушуючи ні загального порядку, ні плану переїзду, що його полк. Мешковський, і тут як члени штабу, так і начальники окремих частин одразу побачили, що на чолі їх стала людина, яка зможе відродити групу і повернути їй бойову силу. Далі почався наступ в напрямку Бірзула-Одеса, і Волинська група, під керівництвом свого начальника штабу, блискуче витримує весь тягар цього наступу і займає щодо боєздатності одно з перших місць серед частин усієї армії. Цей успіх треба приписати виключно діяльності полк. Мешковського. Не зважаючи на такі тяжкі умови, коли вся група провадила безперервні бої, він зумів цілком реорганізувати всі її частини виключно до найменших одиниць, поставити кожного на належне йому місце, змусивши точно виконувати вироблений ним план. Можна було тільки дивуватися його умінню, знанням, енергії і надзвичайній працездатності. Не один раз мені доводилося бачити його за працею без відпочинку протягом 24-ох годин на добу і ця праця не обмежувалася лише даванням наказів із помешкання штабу. Навпаки, полковник Мешковський під час боїв сам керував усіма операціями на місці, переїжджаючи в авті з однієї бойової дільниці до іншої. Він не знав страху і в критичний момент завжди був у найнебезпечнішому місці, часом із карабіном у руках. Своєю присутністю під час боїв на бойовій дільниці він кожному вселяв велику певність в перемозі, ніхто не мав жадного сумніву, кожний знов, що йому треба робити, і йшов на ворога цілковито переконаний, що сила на нашому боці. Частини групи при ньому не знали поразки, а тому завжди панував у них твердий, бойовий настрій. Навіть при загальному відступі, що його армія, з огляду на обставини, була змушенна потім вести по всьому фронті, —

цей відступ Волинська група перевела так, як може його перевести лише регулярна частина, тобто без паніки, пляново, як на маневрах.

Щоправда, для всіх підвладних тяжка була праця при ньому. Він завжди цікавився кожною дрібницєю, скрізь заглядав, керував, навчав, вимагав: кожному доводилось робити з повним напруженням своїх сил, алеж цього тягару при ньому якось не відчувалося. Кожний, від старшини до козака, мимохіт заражався його енергією, схиляв голову перед його умінням, утрачав свою амбіцію і гонор перед його рішучістю і силою волі і ставав під його керівництвом точним і умілим виконавцем усіх його розпоряджень, не рахуючись ні з часом, ні з утомою, ні з перешкодами і труднощами бойових обставин. Його уміння приборкувати і підкоряті своїй волі дуже норовистих начальників "отаманського духу" було для нас —старшин штабу — просто незрозумілим. Ми лише дивувалися переродженню людини, коли хтобудь із таких відомих "отаманів", викликаний "в службових справах" до штабу, після особистих розмов з начальником штабу, ставав одним із найсправніших і найдисциплінованіших начальників. Ніхто ніколи не припускав навіть і думки, що розпорядження начальника штабу можна виконати із запізненням. Його слово було законом для кожного. Алеж, повторюю, що робити це було не тяжко, бо кожний бачив для себе приклад в особі начальника штабу і добре розумів, що така школа дає йому знання, досвід і робить його справним і цінним вояком своєї армії, що він справді дає користь своїй Батьківщині.

Після смерті ген. Мешковського мені доводилось чути навіть від осіб з вищою військовою освітою критичні вислови про його діяльність, як вищого начальника. На їхню думку, він дуже багато вдавався в дрібниці, мало давав самостійності підлеглим в їхній діяльності, керуючи сам виконавцями виробленого ним пляну в усіх деталях, через що навіть члени штабу групи без нього, не будучи в курсі справ, не могли працювати самостійно. Цей погляд, безумовно, має рацію, але лише цілком в інших обставинах, а саме — в тім разі, коли б члени штабу і окремі начальники були цілком підготовлені до тієї праці раніше, яка в силу обставин випала в той час на їхню долю. Алеж цього не було, отже генерал Мешковський мусів давати розпорядження, мусів навчати, як ці розпорядження слід виконувати, мусів сам бути прикладом для всіх,

бо обставини вимагали загальної школи під керівництвом людини з досвідом, широким знанням, енергією та рішучістю. Ось таку школу і дав генерал Мешковський і лише завдяки йому Волинська група не загинула, а, переродившись, знову набула бойової сили і міцний ґрунт, що його заклав Небіжчик, дав тій змогу високо тримати свій бойовий прапор до останнього моменту.

Далі настають тяжкі часи для української армії. Оточена з усіх боків ворогом, вона мусіла рішитися на останній крок — іти в запілля і витримати відомий “Зимовий Похід”. Це було на початку грудня 1919 року. В той час ген. Мешковський, будучи вже на посаді начальника штабу армії, захворів на тиф. В ліжку, з температурою 39 ступенів, він написав останній наказ про рух армії, а сам мусів лишитися, і разом з іншими членами штабу, теж хворими на тиф, був евакуйований польською владою в м. Рівне до шпиталю. Але на 6-ий день походу і я теж захворів на тиф і був залишений в селі під Ольгополем. По видужанні, мене польська влада етапним порядком відправила до м. Рівного, де був “розподільчий пункт”, а звідки всіх українців військових, що залишилися в місцевостях, окупованих поляками, відправляли до табору (забув назву місця, під Krakowem) на формування. В той час ген. Мешковський, видужавши, залишився в місті Рівному, де застинув український пункт для реєстрації українських вояків, що проходили через Рівне, а також для зв'язку з польською владою і всіма українськими угрупованнями та інституціями. Довідавшись про те, що і мене доставили до Рівного, він визволив мене з бараку розподільчого пункту і залишив при собі. І ось знову почалася для мене праця під керівництвом ген. Мешковського, який до того часу встиг уже розвинути тут досить широку діяльність. Знову щодня бачив я ген. Мешковського з ранку і до ночі за працею.

Олександр ШУЛЬГИН,
міністр закордонних справ УНР

ПАМ'ЯТІ ГЕНЕРАЛА Є. МЕШКОВСЬКОГО (Сторінка споминів)

Уперше познайомився я з ген. Мешковським (тоді полковником) на засіданні членів української делегації для мирових переговорів із советською Росією.

Це було за гетьманських часів, приблизно на початку червня 1918 року. На чолі делегації стояв С. Шелухин, цебто людина дуже національно свідома, але до складу делегації потрапило багато людей, які не тільки не були "дуже національно свідомі", не тільки не були українці, не тільки не знали української мови, але хто зна, чи й чули коли раніш, що існував "український нарід", взагалі "українське питання", хто зна, чи не були навіть ворожі Україні? Я зарах же звернув увагу на військового експерта, полковника генерального штабу Є. Мешковського. Його чудова могутня фігура, сміливий погляд очей, весела українська вдача — мимохіть вабили до себе. Нісля кількох засідань я почував себе дуже добре з ним, і ми не раз ділилися своїми враженнями про хід переговорів. Нас обох страшенно іритувало те, що переговори затяглися, перетворювалися на якусь сміхотворну балаканину. Раковський і Мануїльський (советські представники), помітивши дошкульні струнки С. Шелухина, раз-у-раз поверталися до тих думок, які особливо іритували гарячого супротивника, і Шелухин просто виснажувався від красномовства і від нервування.

На ненормальний стан переговорів звернули увагу і українські верхи. Вирішено було розвантажити по змозі загальні засідання делегації і перенести роботу в комісії. Справу утворення кордонів між Україною і Росією, а також усі

загальні умови договору вирішено передати політичній комісії. На голову цієї комісії Д. Дорошенко, тодішній міністер закордонних справ, призначив мене. Тут і довелося мені тісніше зітися з полковником Мешковським. Я призначав збори комісії майже щодня і полк. Мешковський мусів малювати мапи і вияснювати нам можливі з військового погляду кордони України. Його уваги були дуже цікаві, завжди грунтовні і своїм опонентам цілком влучні. Часом і на спільніх засіданнях з большевицькими делегатами полк. Мешковський давав свої висновки завжди коротко і ясно. Большевицька делегація зрозуміла, що ми хочемо перенести центр ваги із загальних засідань до політичної комісії, і Раковський сам став на чолі своєї секції цієї комісії. Раковський і я головували на засіданнях по черзі. Наскільки було можливо, я урізував безкрайнечні репліки й промови і тут мені довелося боротися не тільки з большевицькою секцією, але й з своїми ж колегами. Засідання відбувалися більш-менш спокійно і діловито, але до перозуміння ми все ж не наближалися. Незабаром мені стало ясно, що ми стоїмо на мертвій точці і при тих обставинах, в яких переводилися мирові переговори і про які задовго було б тут говорити, ми договору не укладемо. Тим часом мене призначено послом до Болгарії і з моїм від'їздом участь моя в миротворчій делегації кінчиться. Уривається також на цім і мое знайомство з полк. Мешковським.

Минули два бурхливі роки. Увесь час мені доводилося обороняти українську справу за кордоном. Про те, що діялося в Україні, я зінав тільки з газет, з різних листів і з усіх повідомлень. Чув я про різні військові події і про гарячу участь у них полк. Мешковського, який уже став отаманом. Нарешті настав 1920 рік і відбувся український наступ у травні-червні на столицю України. Київ добули українсько-польські війська. Я зінав, що начальником генерального штабу був отаман Мешковський. В червні я поїхав в Україну, сподіваючись попасті до Києва, але по дорозі, у Варшаві, довідається, що Київ знову захопили большевики. Армія, а з нею і уряд УНР мусіли безупинно відступати на захід. Тільки в Жмеринці знайшов я уряд. Усі, починаючи з прем'єр-міністра В. К. Прокоповича, тіснилися по вагонах третьої кляси. Але, не зважаючи на швидкий відступ і тяжкі обставини життя, — ніде не бачив я паніки і зневіри. Всі були цілком бадьорі. Я бачив, що за ці два страшні роки, люди

морально вирости, але й серед цих людей вирізнявся Мешковський своїм спокійним і разом із тим повним енергії і навіть веселості обличчям. Ми зустрілися випадково на залиничнім двірці, і розцінувалися вже як стари знайомі. Мені чомусь була дуже приємна ця зустріч. Мешковський був в повній бойовій формі, коло нього на ланцюжку був гарний великий собака. Ми говорили про події. Великого оптимізму отаман не мав, але вірив у перемогу.

Це була остання наша зустріч. За кілька днів я виїхав з України, виїхав із Польщі, і вже далеко на заході прочитав у газеті страшну, і разом із тим прекрасну звістку про героїчну оборону штабу, що її організував отаман Мешковський, про його лицарську смерть і урочистий похорон. Ті, що були з ним, розкажуть безпосередньо про всі події так, як вони колись мені розказували. Останній момент у житті Мешковського остаточно з'ясовує фігуру цього справжнього героїчного козака, гідного нащадка славних дідів і прадідів.

Дуже багато втратили ми людей і, певно, найкращих, непохитних духом і любов'ю до України. Краплями крові своєї, як цементом, зміцнили вони дух народній і його волю до вільного життя. Але посеред героїв безіменних повинні бути яскраві одиниці, — наймення, на яких з особливою силою фіксується народня увага. Повинні бути постаті, навколо яких складаються легенди.

Серед цих постатей пам'ять народня і писана історія навіки збережуть образ генерала Євгена Мешковського.

20. II. 1923 р.

СЛОВО ДО МОЛОДІ

Вам, молоді сини України, присвячую я спомини про життя і смерть генерального штабу генерал-хорунжого, Євгена Васильовича Мешковського, що як лицар загинув за честь і славу Батьківщини.

Є. Мешковська на фронті під час 1-шої світової війни 1914-1918 рр.

Помер він, не залишивши нам сина, безпосереднього спадкоємця усіх духових скарбів своїх...

Будьте ж ви його синами, успадкуйте від нього, цього лицаря чести й обов'язку, його міцний дух і тверду волю, світливий розум і чисту душу, незламну суворість до себе і ласкавість до

інших, кришталеву чесність, безмежну хоробрість, любов до праці, найвищий ступінь розуміння обов'язку, велику любов до Батьківщини, в офіру якій він, не вагаючись, віддав своє життя.

Хай пам'ять його вічно живе у ваших серцах і життя його хай буде вам постійним прикладом, вашою провідною зорою, що вказуватиме вам правдивий шлях, виведе вас на путь чесної праці і того морального задоволення, що його дає тільки свідомість свято виконаного обов'язку. Звільнений Дух працівника-героя, що залишив нас, полине до престолу Всевишнього і там буде вашим заступником і керівником, підтримуючи вас в тяжкі хвилини понадсильної праці й боротьби за щастя й волю улюбленої Батьківщини.

Є. Мешковська

Табір Щипіорно, 1921 рік.

З М І С Т

1. Є. Прокопович: ЖИТТЕПІС ГЕН. Є. МЕШКОВСЬКОГО	5
2. Є. Маланюк: ПІД СВІЖИМ ВРАЖЕННЯМ	36
3. М. Капустянський: БІЙ ПІД ЧОРНИМ ОСТРОВОМ	62
4. М. Татаруля: ГЕНЕРАЛ Є. МЕШКОВСЬКИЙ І ПОДІЇ ТОГО ЧАСУ	68
5. О. Козьма: ГЕНЕРАЛ Є. МЕШКОВСЬКИЙ В КИЄВІ	80
6. В. Савченко: СВІТЛІЙ ПАМ'ЯТІ ГЕРОЯ	86
7. А. Чистосердів: ВРАЖЕННЯ ЗБЛИЗЬКА	93
8. О. Шульгин: ПАМ'ЯТІ ГЕНЕРАЛА Є. МЕШКОВСЬКОГО	98
9. Є. Мешковська: СЛОВО ДО МОЛОДІ	101

СХЕМА ЧОРНООСТРІВСЬКОГО БОЮ 6го липня 1920 року.

